

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра загального і слов'янського мовознавства

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему: «РЕЦЕПЦІЯ ДАВНІХ ПИСЕМНОСТЕЙ
У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ ТА КАЛІГРАФІЇ»

Виконала: студентка 2-го року
навчання,
спеціальності 035.01 Філологія
«Теорія, історія української мови та
компаративістика»
Народовська Оксана Олександрівна

Керівник: Лучик А. А.,
доктор філологічних наук, професор

Рецензент _____
Магістерська робота захищена
з оцінкою « _____ »
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2021 р.

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ	7
1.1. Термінологійний апарат дослідження.....	7
1.2. Зв'язок письма з мовою.....	11
1.3. Дослідження та періодизація розвитку української графіки.....	17
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ ІІ. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЦІ	23
2.1. Виникнення алфавітної писемності і вплив фінікійського письма на розвиток писемностей світу.....	23
2.2. Внесок християнських місіонерів у розвиток українського письма....	25
2.3. Питання про дохристиянське письмо українців.....	26
Висновки до другого розділу.....	29
РОЗДІЛ ІІІ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНДАРТУ ЕЛЕМЕНТІВ КИРИЛИЧНОЇ, ГРЕЦЬКОЇ ТА ІНШИХ СИСТЕМ ПИСЬМА НА МАТЕРІАЛАХ ПИСЕМНИХ РУКОПИСНИХ ТА ДРУКОВАНИХ ЗНАХІДОК 9 - 20 СТ	31
3.1. Літери, похідні від грецького уставу зразку 9 ст.....	32
3.2. Літери, похідні від старосєврейського алфавіту.....	54
3.3. Літери, створені на основі інших, наявних у кирилиці, графем.....	57
Висновки до третього розділу.....	61
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	66
ДОДАТКИ	73

ВСТУП

Питання письма у мовознавстві часто ігнорують або надають йому малого значення. Така позиція призводить до того, що урегулюванням письма починають займатися фахівці з інших дисциплін або аматори, в результаті чого виникають численні теорії, які базуються на відмінному від наукового, лінгвістичного, підґрунтя і тому не мають зв'язку з мовою. Розвиток дослідження українського письма з'явився у період розвитку палеографії, як особливої мовознавчої дисципліни, що припадає на 19 ст. [11, с. 11], та появи ґрунтовних наукових праць на тему походження та розвитку українського письма.

У пропонованій роботі важливо розглянути питання українського письма з погляду його генезису та зв'язку з відомими системами письма світу, грецькою, візантійською, старосєврейською тощо. Порівняльно-історичний аналіз окремих знаків українського письма допоможе зрозуміти їхнє призначення та походження, а докладне зіставлення текстів пам'яток письмової мови сприятиме поповненню корпусу зразків українських графем.

Ми не маємо на меті аналізувати переклад чи правильність прочитання писемних пам'яток, ані аналізувати лексеми на предмет їхнього походження, граматичних категорій і т. под. Спрямування цієї роботи становить дослідження графічного вираження знаків на позначення літер та зіставлення змін у розрізі часу. Однак ми повинні брати до уваги правильність прочитання вибраних лексем для співвіднесення графеми з фонемою.

Актуальність роботи визначена тим, що у період незалежності активізується питання культурного і мовного походження України, що відбивається на пошукові форм і значень літер як засобу вираження мовного коду. Існує загострена проблема відмежування від радянського та російського впливу на самобутність української мови і письма, наново постають питання використання латиниці для української мови.

Хронологічні рамки ілюстративного матеріалу цієї роботи є досить обширні, адже ми розглядаємо письмові пам'ятки від початку писемності в

Україні до сучасного стану української графіки. Межі вибірки охоплюють XI – XIX ст.

Об'єктом дослідження є вплив писемностей давніх народів на українське письмо і каліграфію.

Предметом дослідження є знаки українського письма за матеріалами писемних рукописних і друкованих пам'яток.

Мета роботи полягає у з'ясуванні зв'язку української графіки та каліграфії із давніми писемностями.

Мета досягається шляхом реалізації таких **завдань**:

- дослідити стан вивченості в науковій літературі питання походження українського письма;
- описати історичні передумови офіційного виникнення письма на території України;
- розглянути загальновизнаний процес переходу та адаптації алфавіту до потреб іншої мови;
- прослідкувати взаємозв'язок споріднених алфавітів та встановити послідовність їхнього розвитку;
- описати елементи української графіки з погляду їхнього розвитку та модифікації.

Структура роботи зумовлена її метою і завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів і дев'яти підрозділів, висновків, списку використаної літератури, а також додатків з ілюстраціями і таблицями.

У першому розділі подано термінологійний апарат дослідження, загальні теоретичні засади із дослідження теми, погляди науковців на виникнення письма у слов'ян, зокрема на території України, а також зміни української абетки від моменту створення до сучасного вигляду.

У другому розділі з'ясовано необхідні основи теорії письма для розуміння того, за якими принципами науковці аналізують походження і розвиток окремих літер. Також розглянуто історію поширення письма на території України та питання ймовірності дохристиянського письма українських слов'ян.

Третій розділ присвячено аналізу літер українського алфавіту у порівнянні із давнім письмом, здійснено порівняння знаків кириличного письма у перспекції часу. Результати дослідження подано у вигляді таблиці графем із аналізованих ілюстративних джерел.

У висновках узагальнено результати дослідження та окреслено перспективи для подальшого розвитку теми. Ілюстративні матеріали та таблиці і схеми розташовані у додатках.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Описовий метод використовується для інвентаризації знаків українського письма, їх класифікації на основі принципу творення та походження від літер із інших систем письма.

Порівняльно-історичний метод застосовується для установлення закономірностей розвитку графічних форм в українському у порівнянні зі спорідненими системами письма, та виведення початкової форми знаків алфавіту. За допомогою **зіставного методу** було виявлено спільні та відмінні риси зіставляваних систем письма.

Основною **джерельною базою** ілюстративного матеріалу є друковані та рукописні пам'ятки, виконані українською мовою у різні періоди історії, у межах окреслених хронологічних рамок.

До ілюстративного матеріалу *найдавнішого періоду* належать фотокопії написів-графіті на стінах київських церков та т. зв. «Тмутороканського каменя» 1068 р.

Зразки *рукописного уставного та півуставного письма* представлено фотокопіями літописів та релігійних книг, серед яких: Остромирове Євангеліє 1056-57 рр., Збірник Святослава 1073 р., Холмське Євангеліє 13 ст., Лаврентіївський літопис 1377 р., Пересопницьке Євангеліє 1556 р., Літопис Самовидця 1702 р.

До *друкованих пам'яток*, розглянутих у цій роботі належать: «Апостол» Івана Федорова 1574 р., «Буквар» Івана Федорова 1574 р., «Просфонима» 1591 р., «О христіанском благочестіи к іудеом отвіт» Мелетія Пігаса 1593 р., «Грамматика словенська» Л. Зизанія 1594 р., «Грамматика» М. Смотрицького 1619

р., «Буквар» Тимофія Вербицького 1627 р., «Служебник і Требник» Петра Могили 1632р., «Граматика» І. Ужевича 1643 р., «Лексикон славенороський» Павмо Беринди 1627 та 1653 рр., альманах «Русалка Дністрова» 1837 р.

Українська *каліграфія* представлена зразками скоропису, поданими у праці В. В. Панащенко «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.» [11].

Зразки «*гражданського шрифту*», поданих у цій роботі, взяті із видання «Азбука съ исправленіями...» типографії С. Балашова 1877 р [55].

Наукова новизна роботи полягає у зібранні повного дослідження та опису елементів української графіки із урахування походження, розвитку і модифікацій протягом часу та визначенням впливу давніх писемностей на сучасне українське письмо.

Практичне значення полягає у тому, що результати дослідження спрямовані на вирішення суперечок стосовно історії письма і зовнішнього вигляду літер. Її результати сприятимуть стандартизуванню вигляду української абетки та усуненню подальшого розвитку аматорських поглядів на історію, автентичність та зовнішній вигляд українського письма.

Апробація роботи. Окремі положення та результати роботи підготовлені у вигляді доповіді на тему «Розвиток графічної форми літер для передачі звукосполук [ja], [ju], [je], [ji]» та представлені на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мовний простір слов'янського світу», що відбулася 21 травня 2021 р. у Національному університеті «Києво- Могилянська академія».

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ

1.1. Термінологічний апарат дослідження

Розрізнення термінів *письмо* і *писемність* і досі не має однаковості у своїх дефініціях. В. О. Істрін пояснює *письмо* як засіб спілкування, додатковий до звукової мови, а *писемність* – як результат цього засобу, поданий у вигляді писемних пам'яток [30, с. 42]. У Словнику української мови (далі — СУМ) відсутнє розрізнення подібним чином *письма* та *писемності*, тобто *писемність* це: 1. система графічних знаків, уживаних для писання в якій-небудь мові або групі мов; 2. сукупність писемних, літературних пам'яток якогось часу, якого-небудь народу; *письменство* [50, с. 362]. Пропонуємо дотримуватися погляду, за якого терміни *письмо* та *писемність* розрізняються. Натомість Г. Півторак в енциклопедії «Українська мова» надає такого значення терміну: «**Письмо** — знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі [50, с. 476]. У пропонованій роботі ми дотримуватимосся розуміння *письма* і *писемності*, запропоновані В. Істриним та Г. Півтораком.

Для подальшого висвітлення проблеми необхідним є визначення термінів «системи *письма*», «сімейства систем *письма*» та типи *письма*. В. Істрін зазначає, що «**система письма**» — це історично сформоване та упорядковане *письмо* того чи іншого народу [30, с. 25]. **Сімейства систем письма**, або генеалогійні групи, — це генеалогійна класифікація систем *письма*, об'єднаних спільним походженням [30, с. 40]. Поняття «**типи письма**» охоплює зв'язок елементів мови (повідомлення, слова, склади чи звуки) із знаками (чи зображеннями), які їх позначають. Так, розрізняють чотири основних типи *письма*: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-звукове [30, с. 25].

Як зазначається в енциклопедії «Українська мова», «**піктографічне** (від лат. *pictus* — писаний фарбами, мальований і грец. *γραφω* — пишу) — це найдавніший тип фіксації мови, за якого за допомогою малюнків схематично

передавали загальний зміст висловлення без відображення мовних особливостей» [50, с. 476].

Під **ідеографічним** письмом у зазначеній праці розуміють «краще розвинений тип письма, за якого поняття, ідеї були втілені у семантиці слова за допомогою усталеного набору зображень або графічних символів» [50, с. 476]. Також наведено іншу назву такого письма, а саме — логографічне, де лого-означає з грецької «слово». Підтипами ідеографічного письма є ієрогліфічне письмо (давньоєгипетське, китайське), клинопис (шумерський, аккадський, угаритський, хетський тощо).

Наступний вид письма — **складове** або силабічне — це такий тип письма, «у якому кожен графічний знак відповідає складові слова. Такий спосіб письма був новішим, простішим у використанні та більш практичним, а також відбивав особливості кожної мови, у якій використовувався» [50, с. 477] Серед прикладів складового письма можна навести такі системи, як: брахмі, критсько-мінойське, асиро-вавилонське, хетське, сучасне японське письмо.

Як зазначає В. Істрін, «**літерно-звукове** — це такий тип письма, за якого графічні знаки (літери) позначають окремі звуки або поєднання звуків» [30, с. 36] Під поняттям «поєднання звуків» маємо на увазі такі літери, як: *я, ю, щ* та інші). Інша назва літерно-звукового письма — фонетичне, або фонематичне. Як справедливо зазначає Л. П. Булаховський, «жодне письмо, застосовуване до мови більшого або меншого поширення, не може бути суворо фонетичним. Майже неможливо відбити на письмі безмежну різноманітність звуків певної мови, особливо — коли б ішлося ще про врахування індивідуальних особливостей вимови» [2, с. 241]. Справді, якби літери алфавіту намагалися позначити максимальну кількість варіантів фонем, ми мали б громіздку, складну для вивчення та поширення систему. Зручність літерно-звукового письма полягає у тому, що літери почначають один найбільш типовий варіант фонем, який легко відтворити та зрозуміти.

Літерно-звукове письмо поділяють на два підтипи: консонантно-звукове та вокалізовано-звукове.

Відповідно, **консонантно-звуковим** називають таке письмо, в якому знаками позначалися лише приголосні звуки (наприклад, фінікійське, давньоєврейське, арамейське, арабське письмо, іврит); а **вокалізовано-звуковим** — таке письмо, в якому на письмі позначають і приголосні, і голосні звуки (зокрема, грецьке та похідні від нього).

Таким чином, українське письмо є літерно-звуковим, як і, наприклад, інші слов'янські, а також, належить до слов'яно-кириличного сімейства, у якому користуються літерно-звуковим типом письма.

Вивченню позначення звуків на письмі присвячений такий розділ мовознавства, як **графіка**. Загалом, у СУМі подано таке значення графіки: «письмові чи друковані знаки, що відбивають звуки мови, інтонацію і т.ін., зображення живої мови письмовими знаками // Розділ вчення про різні системи письмових або друкованих знаків, літер» [50, с. 160]. Схоже трактування поняття графіка подає Г. П. Півторак. В «Енциклопедії ...» подано, що графіка — це «сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності», або ж, «розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови» [50, с. 119]. Найменшою смисловою одиницею графіки вважають графему, аналогічно до фонемі, лексемі і т. под. Систему графем певного письма становить алфавіт.

Визначення алфавіту як «сукупності усіх літер або знаків, прийнятих у писемності мови і розміщених в усталеному порядку» [50, с. 20] В. Істрін вважає правильним, тому що тут враховано системи літерно-звукового письма та складового письма, попри те, що поняття «алфавіт» виникло лише з утворенням найдавніших літерно-звукових систем [30, с. 36]. Термін «алфавіт», з урахуванням етимології (від назв перших двох грецьких літер — альфа і віта), влучно застосовували для позначення грецького письма. Так, самоназва давньоєврейської системи письма утворена за аналогічним принципом — *алефбет*, та, відповідно, *азбука* і *абетка* для старослов'янської та української систем письма. Самоназва латинської системи письма та похідних від нього утворена за допомогою перших двох літер грецького алфавіту старого зразку —

alphabeth, коли літера *β* позначала звук [b]. Певний період у латині закріпився термін *abecedarium*, утворений від перших трьох літер латинської системи письма.

Тоді як графіка охоплює письмові або друковані знаки для передачі звуків на письмі, під каліграфією розуміють «уміння, майстерність писати чітким, рівним, гарним почерком; краснопис, чистописання» [48, с. 78]. Як варіант каліграфії в українському письмі розвинувся скоропис. Так, В. Б. Задорожний у поняття *скоропис* вкладає значення письма «давніх кириличних рукописів, що розвинулося з метою прискорення записів та економії часу в зв'язку з застосуванням писемості не тільки для потреб вищої культури, а й для задоволення практичних цілей» [50, с. 606]. З іншого боку, у СУМі скоропис визначений як «тип письма, для якого характерне зв'язне написання літер у слові та велика кількість лігатур» [50, с. 301]. Вважаємо, що обидва визначення можна вважати правильними, тому що вони доповнюють одне одного.

У грецькій мові розвинулися різні типи письма, серед яких можна назвати устав, унціал та мінускул. Під останнім поняттям маємо на увазі, відповідно до СУМ, «письмо, що складається із рядкових літер, переважно у текстах стародавньої писемності» [48, с. 743]. Під терміном *унціал* в Українській літературній енциклопедії розуміють «різновид латинського та греко-візантійського письма 4-9 ст., якому притаманні заокруглені літери, що майже не виступають за межі рядків, відсутність лігатур та словоподілу» [49, с. 515]. Натомість, *устав* — «кириличний урочистий почерк давніх слов'янських, зокрема киеворуських, рукописів, якому притаманний чіткий рисунок літер, однакових за величиною, шириною і висотою, написаних з поєднанням прямих та заокруглених ліній, без інтервалів, а скорочення, нарядкові знаки та виносні букви трапляються рідко» [52, с. 517]. У такому визначенні ігнорується наявність уставу в грецькій та латинській мовах, що може спричинити непорозуміння у тлумаченні цього типу письма. Проте у СУМі устав тлумачать як «один із типів письма у старовинних грецьких, латинських і слов'яно-руських рукописах, за яким кожна літера виписувалася окремо, відірвано від

сусідніх, прямо і чітко» [50, с. 495]. У нашій роботі ми описуємо зразки візантійського та грецького уставу, а тому дотримуємося другого визначення.

У кирилиці пізнішого періоду розвинулося півуставне письмо. Відповідно до інформації, поданої в Енциклопедії «УМ», півуставом називають «різновид письма давніх кириличних рукописів, що виник на основі уставного письма як його спрощений варіант для задоволення зрослої потреби в книгах у зв'язку з розвитком культурного життя суспільства та інтенсифікацією суспільних відносин» [52, с. 483].

Одним із типів письма, що становить значний інтерес дослідження є так звані графіті. У мовознавстві графіті називають «написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах архітектурних споруд та на ремісничих виробах» [52, с. 119-120].

Зрештою, варто зазначити, що правила передачі мови на письмі затверджують у правописі, або орфографії [50, с. 751].

1.2. Зв'язок письма з мовою

До певного періоду в історії мова існувала лише в усному стані, а передача інформації відбувалася під час розмови, коли співрозмовники могли чути одне одного. Письмо стало першим інструментом для передачі інформації у часі та просторі. У сучасному світі людство має, окрім письма, також звукові передавачі (наприклад, телефон, радіо, телебачення тощо). Проте від періоду формування мовлення у людей до створення звукових передавачів минув тривалий час, за який людство навчилося зберігати і передавати знання та інформацію саме завдяки розвитку здатності писати. Як слушно зазначає В. В. Вітюк, письмо має велике освітнє значення, тому що «різні галузі діяльності людини здебільшого пов'язані з процесом письма, з умінням логічно правильно й послідовно викладати свої власні думки» [3, с. 142]. До того ж, письмо має ряд переваг над усною мовою, наприклад, можливість кілька разів перечитати той самий текст, сформувані виклад думок і удосконалити думку шляхом внесення поправок до тексту [26, с. 129].

Сьогодні складно уявити собі письмову українську мову в іншому вигляді, відмінному від відомого нам кириличного письма. Однак, з огляду на те, що письмо — це умовна система знаків, позначення мови на письмі могли розвинути будь-яким іншим способом. Така система письма, яку ми маємо сьогодні, пройшла тривалий період еволюції від найпростіших знаків для позначення мінімальної кількості найбільш значущої інформації до зручного у написанні набору знаків, з допомогою якого ми пишемо і читаємо великі за обсягом книги. Неможливо не погодитися із думкою Л. І. Соболя про те, що «алфавіт кожної мови утворює графічну систему, що має свою історію, в якій відбуваються відповідні зміни; він посідає певне місце в лінгвокультурі того чи того народу» [15, с. 210].

Письмо у сучасному його розумінні виникло разом із цивілізацією, класовим суспільним ладом, у зв'язку із потребою фіксувати інформацію і знання, передавати їх на відстані та реєструвати торговельні і державні справи. Простіша форма фіксації інформації прослідковувалася у формі мнемонічних знаків [26, с. 6], тобто таких, які використовували для запам'ятовування інформації шляхом закріплення асоціацій.

У літерно-звуковому письмі до знаків графіки належать літери на позначення фонем або поєднань кількох фонем.

Пунктуаційні, діакритичні, математичні знаки, цифри, скорочення та спеціальні знаки, аббревіатури, символи (параграфів, валют тощо) належать до ідеографічного письма, тому що позначають слово або поняття цілком, не називаючи його, не несуть інформації про звуковий склад слова і є універсальними для різних мов.

Як уважає Л. Р. Зіндер [28, с. 62-75], графічні знаки можна поділити на мовні та метамовні, при чому, на його думку, деякі мовні знаки також можуть виконувати метамовні функції.

- Мовні знаки:

- букви (власне літери або поєднання літер на позначення звуків);

- метамовні знаки:

- варіанти літер (у грец. мові: *сігма в середині слова σ і в кінці – ς*);

- літери, які не позначають фонemi (м'який знак в укр. мові);
- велика літера на початку слова або у власних назвах;
- діакритичні (*бреве, умлаути, титло* тощо);
- скорочення й аббревіатури (*р. – рік, Н.в. – називний відмінок* тощо);
- логограми:
 - цифри;
 - математичні знаки і символи (+, -, ∫, ≥ і т. под.);
 - знаки, якими користуються в різних науках (біологічні: ♀, ♂; хімічні: С означає карбон, H₂SO₄ – сульфатна кислота; астрономічні: ☄ – комета, ♅ – Уран; літературні: §);
 - немотивовані логограми (літери з інших алфавітів: N – підмет, V – дієслово тощо);
 - пунктуація (*кома, крапка, двокрапка, крапка з комою, коротке тире, довге тире, питальний і окличний знак, лапки*);
- пробіли між словами;
- розбивка літер у слові;
- виділення слова іншим шрифтом або курсивом.

Важливість вивчення графіки та значення графіки у мовознавчих дисциплінах описано у фундаментальних працях відомих лінгвістів.

Зокрема, Ф. де Сосюр у праці «Курс загальної лінгвістики» зазначає, що «ми знайомі з різними мовами переважно через письмо» [37, с. 37]. Коли ми говоримо про дистантне вивчення чи фіксування мови, то потреба у письмі зростає. Про важливість вивчення графіки Ф. де Сосюр додає, що, хоча письмо саме по собі стороннє від внутрішньої системи мови, проте від нього неможливо абстрагуватися, адже мова весь час фіксується на письмі [37, с. 37]. Як зазначає мовознавець далі, єдине призначення письма — зображувати мову [37, с. 37]. Такий погляд також доводить автономність мови. Іншими словами, відсутність письма не впливає на ті мовні процеси які відбуваються всередині мови протягом століть.

Л. Р. Зіндер, у підтримку важливості вивчення письма, цитує В. фон Гумбольдта: «Все, що стосується зовнішньої мети письма, його практичної користі для життя і розповсюдження знань, я повністю залишаю в стороні. Його важливість у цьому аспекті занадто зрозуміла сама по собі» [28, с. 3]. Окрім цього, Л. Р. Зіндер зазначає, що кількість писемних даних на тему писемності й історії письма далеко не відповідає тому великому значенню письма і тій ролі, яке письмо відіграє у житті, у мові і літературі та виражає своє занепокоєння тим, що дослідження письма часто стає темою культурології і породжує дискусії щодо національності, походження тощо, тоді як насправді, ця тема повинна досліджуватися у лінгвістиці [28, с. 5].

Л. В. Щерба у «Теорії російського письма» відзначає, що російська мова є по-справжньому звуковим письмом, проте в ній теж можна зустріти відголоски ієрогліфічних і навіть піктографічних елементів (наприклад, знак хреста значить «помер», знак трикутника в математиці і т. ін.) [41, с. 8]. Також мовознавець звертає увагу на те, що поділ мови на слова є сутністю ієрогліфічного принципу. У підтримку такого твердження Л. В. Щерба пише: «Межа слів фонетично або нічим не виражена або виражена дуже слабо і це значить, що слова можна було б писати відповідно до їх звукового поділу на склади (наприклад, німецьке *Der Vogel singt* = *Dervo gelsingt*, рос: сила рук = *си ларук*)» [41, с. 9].

Історичний та етнолінгвістичний аспекти становлення українського письма розглянуто у працях українських мовознавців. Зокрема, В. М. Русанівський у праці «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» піднімає питання про базування руської літературної мови на попередніх джерелах. Також він починає тему зародження літературної мови з дискусії навколо того, що, ймовірно, у Київській Русі існувала писемність до відомого писемного періоду. Учений зазначає: «Писемність, а отже й література на Русі, засвідчується досить пізніми джерелами. Проте це не означає, ніби Русь до кінця X ст. була неписемна. З об'єднанням спільнослов'янських відносин починає формуватися спільнодавньоруська літературна мова» [14, с. 9]. Так,

мовознавець датує згадану мову в період становлення давньоруської держави (8-9 ст) [14, с. 9].

Польсько-російський лінгвіст І. О. Бодуен де Куртене першим протиставив усну і писемну мову. Він відокремив вимовно-слухові та писано-зорові уявлення¹, до того ж, на його думку, вимовно-слухові можуть існувати незалежно від писемних, а писано-зорові мають сенс лише у зв'язку із вимовно-слуховими [20, с. 40]. Таких поглядів у подальшому дотримувалися науковці та висловлювали твердження про нерозривність мови та письма, як двох взаємопов'язаних констант [42, 43, 45, 23].

Попри дискусії стосовно місця письма у мові, важливо розуміти, що писемність стала невід'ємною частиною мови. Л. В. Щерба висловив думку, що існує письмова мова, не розрахована на живе мовлення, а служить лише з літературною метою, з поправкою на те, що таке явище не змінює положення і важливості живої мови, яку можна вимовити тут і зараз із безпосередніми асоціаціями до позначуваного, а письмо набуває тих ознак лише за участі мовлення [41, с. 31]. У підтримку цього твердження Л. Р. Зіндер справедливо зазначає: «Складні синтаксичні конструкції не тільки своєю появою завдячують письмовій мові, вони в теперішній час майже не трапляються за її межами» [28, с. 14]. Учений також згадує теле- і радіомовлення, яке, хоч існує в усній формі, проте граматично відображає письмове мовлення, а не усне [Там само, с 14].

У проблемі взаємодії мови та письма варто звернути увагу на ще одне питання. Чи може спосіб написання того чи іншого слова вплинути на його прочитання та вживання? Під час аналізу графічних одиниць важливо абстрагуватися від лексичного та граматичного значення слова і варіантів фонем. Як зазначає Ю. С. Маслов, «під час вивчення графіки ми відволікаємося від смислової сторони переданих на письмі мовних одиниць, відволікаємося від усього того <...>, що пов'язано з безпосереднім урахуванням значення і взагалі з чим би то не було, окрім передачі звучання» [34, с. 772]. Так, письмо не має впливу на лексичні та граматичні одиниці, не змінює звучання фонем і, на жаль,

¹ В оригіналі: «произносительно-слуховые представления» та «писано-зрительные представления».

не передає особливості діалектів, говорів персональних особливостей вимови. Л. Р. Зіндер робить висновок, що у межах рідної мови фонетичний принцип переважає над орфоепічним, і доказом є те, що люди часто роблять помилки у письмі на користь вимови: «Мовець нормально зовсім не відає, які артикуляційні органи беруть участь у формуванні того чи іншого звуку» [28, с. 19]. Так, іноді у дитячому або неграмотному письмі можна спостерігати написання слів «фудбол», «йама» в українській мові; «акно», «драцца» в російській тощо. Це свідчить про те, що носії мови сприймають слова спочатку за вимовою, а правила написання ігнорують. Окрім цього, Л. Р. Зіндер припускає, що теоретично існує два випадки впливу письма на мову: 1) коли людина контактує з раніше невідомою для неї мовою лише за допомогою письма і не має уявлення про те, як ця мова звучить, — часто така практика стосується вивчення і читання мертвих мов або розшифрування невідомого письма; 2) під час вимови запозичених власних назв, особливо у мовах, що використовують латинську систему письма. Одна літера може некоректно позначати різні звуки, про які носій мови не здогадується [28, с.19].

Вивчення письма, графіки та каліграфії певної мови лежить у розрізі кількох окремих галузей. Лінгвісти вивчають графіку з погляду позначення та збереження живої мови на письмі та унормування літературної мови, складення словників, граматик і т. под. Зв'язок графіки з історичними дисциплінами виражений дослідженням стародавніх писемних пам'яток, написів на предметах матеріальної культури. Вивченням, розшифруванням та систематизацією знаків письма рукописних пам'яток займається палеографія — історична дисципліна, тісно пов'язана із лінгвістикою. Завдяки палеографічним дослідженням можна дізнатися про «спосіб нанесення знаків на матеріал, спостерігати зміни у формі графічних знаків, визначати причини трансформації знаків, дешифрувати стародавнє письмо та встановлювати справжність писемної пам'ятки» [40, с. 3-4]. Окрім цього, палеографія допомагає встановити вплив писемності з інших країн, установити географічну прив'язку, приблизне датування пам'ятки та освіченість автора тексту [18, с. 106]. Про палеографічні дані кириличного письма дізнаємося із праць таких науковців, як І. І. Срезневський [38], С. О.

Висоцький [58], Л. В. Черепнін [40], В. В. Панашенко [11]. На фундаментальних працях із палеографії кирилиці, написаних Ю. Ф. Карським [31], базуються усі подальші дослідження в цій галузі.

1.3. Дослідження та періодизація розвитку української графіки

Вивчення та опис палеографічних даних слов'янської писемності знаходимо у працях української дослідниці В. В. Панашенко [11], російських істориків Л. В. Черепніна [40], А. А. Залізняка [27], білорусько-російського мовознавця Ю. Ф. Карського [31].

Дослідженням питань української абетки займалися українські мовознавці Г. П. Півторак, В. В. Лучик, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, М. Ю. Брайчевський. Огляд актуальних проблем писемності можна знайти також у працях Л. А. Булаховського, В. М. Русанівського, О. М. Бодянского та інших. Значної уваги питанню становлення слов'янського письма приділено у працях російських мовознавців Л. Р. Зіндера, Л. В. Щерби, Є. М. Верещагіна, Ю. С. Маслова, а також польсько-російського вченого І. О. Бодуена де Куртене. Повний виклад розвитку та вираження графіки слов'ян та інших народів подано у монографіях В. М. Істріна, М. А. Павленко, М. Г. Різника, чеського лінгвіста Ч. Лоукотки, болгарського історика та філолога В. Бешевлієва. Ґрунтовні праці з теорії письма знаходимо в іноземних роботах романо-германських дослідників, наприклад, Д. Дірінгера, Е. Клодда та ін.

Почасти питання розподілу періодів та визначення межі зародження українського письма стає актуальним у працях українських науковців. Зокрема, В. В. Лучик у праці «Виникнення писемності у слов'ян» виокремлює т. зв. «дохристиянський період письма слов'ян», під час якого існувала невідома до сьогодні, гіпотетична, система письма слов'ян, якої навчився Костянтин під час його місії до слов'ян [6, с. 204-205]. Мовознавець зазначає, що ми і досі не маємо даних про те, як ця система письма виглядала і за яким принципом слов'яни позначали слова на письмі. Детальніше про дохристиянське письмо див. Розділ 2.

Періодизацію українського письма свого часу запропонував І. Огієнко. За працею вченого «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» [10, с. 1-17] визначаємо такі періоди українського письма:

1. Найдавніший період – 8-10 ст. Важливим явищем вважається наявність перекладу Євангелія та Псалтиря з грецької на «руську», з яким Костянтин мав можливість ознайомитися, коли прибув до слов'ян у 8 ст.
2. Період болгарського правопису – кін. 10 ст. (від моменту хрещення Русі) — перша пол. 14 ст. Йдеться про кирилівське письмо, яке називали болгарським, тому що воно було створене на основі македонського (солунського) діалекту.
3. Реформа Євфимія з Болгарії – кін. 14 – поч. 17 ст. Основними рисами цього правопису були: вживання літери *ь* замість *ъ* в кінці слова; вживання форм «твоа», «всеа», «святаа» замість «твоя», «своя», «святая»; вживання *ж* (юса великого) замість *ѣ* і *ѧ* (юса малого). Ця реформа була пристосована до болгарського правопису і негативно позначилася на трактуванні українського письма (з того часу прижилося вживання грецького *αμην* з пом'якшенням на кінці слова – *амінь* і т. под. приклади).
4. Період друкарства та «Граматика» Мелетія Смотрицького – друга пол. 16 ст. – до 17-18 ст., подекуди до 19 ст. За цей період було наближено письмову мову до потреб живої української розмовної мови, зокрема затверджено вживання літери *г*.
5. Період наближення письмової мови до живої розмовної – кін. 17-поч. 18 ст.
6. Поява гражданського шрифту Петра I – 1708 – 1798 рр. Реформа Петра I була негативним явищем для українського письма, тому що тепер правопис був пристосований для російської мови і деякі літери, необхідні для української мови, стали заборонені.
7. Період мови Котляревського 1798 р. – поч. 19 ст. Котляревський не створював новий правопис, але у своїх творах наблизив українське письмо

до мовлення та письма кінця 17 – початку 18 ст. і заклав початок розвитку літературної мови на основі розмовної української.

8. Період активної корекції правопису – 19 – поч. 20 ст.:

1. Правопис О. Павловського – 1818 р. Зробив зміни на користь фонетичного правопису, зокрема запровадив писати літеру *i* на місці давніх *o*, *e*, *ъ* (до цього писали *u*), наприклад, у словах *стіл*, *сім'я*, *тобі*, *тінь*, *сіно*;

2. Правопис «Русалки Дністрової» – 1837 р. Серед основних змін були такі: відмова від написання редукованого *ь*; затвердження *u* на місці *ы*, що позначав не притаманний українській мові звук; вживання церковно-слов'янського *Є* в українських словах *моє*, *маєш*, *волосє*; вживання *йо* і *ьо* у сучасному вигляді (*ройом*, *зьобали*, *всьо* тощо); повернення *ѣ* на місце *i* та *ї* (*тѣло*, *срѣбло* тощо)

3. Правопис «Записок південно-західного відділу Російського географічного товариства» 1873 р. Там було вперше вживано літеру *ї* у словах типу *мої*, *їсти*. Традиція вживання літери *ї* після цього закріпилася надалі.

4. Правопис Євгена Желехівського 1886 р. Вживання літери *ї* на початку складу замість *йі* і після приголосної на місці давніх *ѣ* та *Є* (сніг, тіло, діло – діл, ніс – несу). Ця подія вважалася важливою, тому що дужче закріпила фонетичний правопис замість етимологічного.

5. Фонетичний правопис, що закріплений у словникові «Словарь украинскаго языка» 1907 — 1909 років за редакцією Бориса Гінченка.

6. Правопис М. Драгоманова. Спроба повернути традицію передачі йотованих на письмі за допомогою *ј*, наприклад, *јама*, *даје*, *објава* і т.под.; і заміна літери *щ* поєднанням літер *шч* (*шчо*, *шче*).

І. Огієнко зазначає, що потреба у пристосуванні правопису до живої української розмовної мови така важлива через те, що «усі писемні пам'ятки, написані кирилицею для української мови, відображали особливості не власне української мови, а солунського діалекту, який знайшов вираження та закорінився у церковно-слов'янській мові» [10, с. 2]. З цієї ж причини у

Київській Русі паралельно користувалися двома мовами — власне українською в розмові та церковнослов'янською для потреб церкви і літератури. Більше того, літерно-звукове письмо засноване на фонетичному принципі передачі мови, а «етимологічний принцип, яким керувалися тривалий час у церковнослов'янській мові, не може вдало відобразити мовлення і робить письмо негнучкою системою». З прийняттям гражданського шрифту акцент змістився, і «правопис послуговував російській мові» [10, с. 2-7].

Найдалі у дослідженні теми походження кирилівської графіки просунувся М. Брайчевський, який, аналізуючи структуру письма, послуговувався порівняльно-історичним методом. Це дозволило вченому відкинути домисли стосовно слов'янського рунічного письма. Учений ілюстративно порівнював логорафічне письмо київських князів з сарматським письмом, зазначаючи, що головною помилкою прихильників теорії якогось таємничого письма слов'ян було те, що вони поспішали зробити сенсацію, поспішали робити висновки, тоді як ілюстративного матеріалу і знахідок було недостатньо для того, щоб говорити про такі речі однозначно [1]. Стосовно слов'янської руниці Д. Дірінгер категорично пише, що немає жодних доказів використання рун у слов'янських мовах, або існування окремих слов'янських рун узагалі [25, с. 593]. Тим не менш, прихильники теорії слов'янських рун регулярно порушують це питання знову і знову, особливо за наявності нових археологічних даних. Так, новітня знахідка рун на території розселення слов'ян досліджена та опублікована чеськими дослідниками у 2021 р. стосується знайденої на території Чехії кістки з рунічними написами [44, с. 2]. Знахідку датують 7 ст. н. е., і тепер це вважається найдавнішим зразком письма у слов'ян [44, с. 2], проте досі не було визначено умов, за яких зазначений предмет міг з'явитися у слов'янському поселенні. Такі та подібні знахідки потребують подальшого вивчення для встановлення точних даних та уникнення розвитку аматорських вчень у цьому питанні. Щодо слов'янських рун російський етнограф В. Ф. Міллер зазначає, що передовсім необхідно задаватися питанням, чи не могли предмети з рунами потрапити до слов'ян від інших народів [35, с. 7]. Вирішення цього питання

полягає за межами лінгвістичних дисциплін та потребує залучення історичних відомостей стосовно контактів давніх народів.

Висновки до першого розділу

Оцінюючи стан дослідженості походження та розвитку кириличного письма, можна виснувати, що, попри чималу кількість праць, це питання все ще вимагає подальшого вивчення. Існують численні гіпотези та припущення стосовно походження тих чи інших літер українського алфавіту, а з появою нових археологічних знахідок виникає все більше питань.

У Розділі 1 цієї кваліфікаційної роботи було розглянуто термінологійні та теоретичні засади, що стосуються вивчення письма у мовознавстві. Зважаючи на сучасний стан розвитку теорії письма, освітнім програмам бракує уваги до розгляду питання української писемності. Так, ґрунтовні праці із вивчення теорії письма, видані російськими та українськими ученими, датуються здебільшого минулим та позаминулим століттями, і з того часу прогрес у дослідженні графіки стає малопомітним. Незважаючи на такий стан, в українському мовознавстві з'являються деякі сучасні дослідження графіки, варті уваги та згадані у цій кваліфікаційній роботі.

Вивчення графіки лежить на периферії мовознавчих галузей та має зв'язок з іншими дисциплінами, зокрема історичними, педагогічними, літературознавчими тощо. Палеографія, відносно нова мовно-історична дисципліна, займається вивченням та розшифруванням як окремих зразків графіки, так і писемностей давніх народів. Завдяки палеографічним здобуткам ми можемо правильно відтворити і прочитати мертві мови, а також прослідкувати зв'язки між писемностями різних народів.

На основі теоретичних засад, окреслених у вищезгаданих наукових працях, ми зібрали наступні критерії визначення спорідненості систем письма:

1. Тип письма (у нашому випадку літерно-звукове).
2. Порядок літер у алфавіті. Деякі літери можуть бути відсутні в інших системах письма, проте загальна відповідність порядку літер може свідчити про запозичення графічної системи.

3. Позначення конкретних звуків літерами. Літерно-звуковий тип передбачає, що кожен графічний знак у списку відповідає конкретному звукові (або поєднанню звуків, яке трапляється достатньо часто, щоб для його позначення варто виокремити самостійну літеру) у певній мові.

4. Акрофонічний принцип назви літер. Цей критерій не обов'язковий, проте традиційно у знакових системах, похідних від фінікійської, літеру прийнято називати словом, що починається на ту саму літеру, яку воно позначає.

5. Наявність у літери цифрового відповідника. У літерно-звукових системах, похідних від фінікійської, прослідковується практика позначення цифр літерами у тому самому порядку, в якому вони розташовані в алфавіті.

6. Напрямок письма (справа наліво або зліва направо).

У випадку, якщо системи письма збігаються за цими критеріями, можна вважати, що письмо А походить від письма Б або пов'язане з ним (де А та Б позначки різних систем письма). Така система допомагає мовознавцям та палеографам вдало розшифровувати написи та встановлювати зв'язки між системами письма, не вдаючись до суто графічного порівняння. Адже якщо розглядати усі наявні системи письма у світі з погляду вигляду графем, то можна знайти багато спільних рис з писемностями тих народів, де зв'язку не може бути, а такий підхід не можна вважати науковим та обґрунтованим.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновок, що попри велику кількість наукової літератури про походження кириличної писемності, все ще залишаються невирішеними чимало питань. Вважається, що сприяти вирішенню таких суперечок можуть нові відкриття у цій галузі або застосування нових поглядів щодо дослідження уже наявних джерел.

РОЗДІЛ II. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЦІ

2.1. Виникнення алфавітної писемності і вплив фінікійського письма на розвиток писемностей світу

Походження та визначення літерно-звукового письма досі породжує дискусії та численні гіпотези. Внаслідок огляду теоретичних засад, робимо припущення, що такий стан дослідження питання пов'язаний із: 1) неоднозначним трактуванням стародавніх пам'яток і першоджерел, що стосуються письма; 2) появою нових знахідок та дешифрувань, які змінюють погляд на питання письма.

Першим письмом, у якому одна літера позначає один звук, вважається фінікійське² (інша назва — протосемітське). Найдавніші пам'ятки фінікійської писемності зараховують до 9 — 11 ст. до н. е. Фінікійська система письма вперше уможливила відповідність графеми звукові. Раніше графемами позначали цілі слова (в ідеографічному письмі), або склади (у складовому письмі) [30, с. 200-201].

Варто зазначити кілька тез про походження фінікійського письма. Тривалий час вважалось, що фінікійські знаки виникли на основі єгипетських ієрогліфів [39, с. 4-8], проте ця гіпотеза зазнала критики, тому що, на думку В. Істріна, вона базувалася здебільшого на графічній схожості знаків, тим часом відповідність *фонема — знак* не збігалася у єгипетському та фінікійському алфавіті [30, с. 213]. На більш сучасних етапах дослідження літерно-звукового письма розвинулася теорія про самостійний розвиток фінікійської писемності (Д. Дірінгер). У монографії В. Істріна висловлено аргумент про те, що найімовірнішим шляхом розвитку фінікійського письма було «запозичення знаків із єгипетського письма, проте за посередництва протоханаанського письма та з імовірним впливом критського письма» [30, с. 218]. Ця теорія підтримується наступними критеріями: 1) консонантна система письма; 2) відповідність форми літер; 3) «місце та час виникнення протоханаанського

² Під лексемою «фінікійський» маємо на увазі такий, що походить із Фінікії, тобто стародавньої держави, розташованої на території сучасного Ізраїлю, Лівану та Сирії.

письма найбільш імовірні для подальшого розвитку фінікійського»; 4) найбільший збіг за «акрофонічним принципом» [30, с. 218].

Саме фінікійський алфавіт став основою для розвитку усіх подальших алфавітів, що базуються на літерно-звуковій основі. Так, на Сході з'явилося арамейське письмо, яке розповсюдилося на всі літерно-звукові системи Азії (єврейське, іранське, сирійське, арабське). На заході семітське письмо було перейняте греками у прибіл. IX ст. до н. е. [30, с. 223]. Найперше, «архаїчне» грецьке письмо «майже повністю збігається з фінікійським <...>, проте в подальшому знаки набувають все більш своєрідної форми, до того ж, греки вводять голосні звуки і роблять алфавіт повноцінно літерно-звуковим вокалізованим» [30, с. 234-237]. Варто додати, що така система стала значно більш зручною для носіїв грецької мови. Л. А. Булаховський зазначає, що для вдалого виконання соціальної мети, письмо повинне відповідати трьом основним вимогам: 1) бути не занадто складним; 2) передавати звуки середньої лінії живої вимови та 3) бути суворо усталеним [2, с. 241].

Протягом століть графеми трансформувалися у відому нам форму. В. Істрін пише: «Без втрати спорідненості з фінікійськими, грецькі літери, мабуть, відповідно до традицій грецької архітектури й орнаментики стають менш кутастими, набувають більш закінченої геометричної форми» [30, с. 239]. Загалом, робимо висновок, що грецьке письмо було вдосконалене, порівняно з фінікійським, за такими параметрами: 1) введення голосних літер; 2) покращення геометричної форми знаків; 3) зміна напрямку письма (у грецькому і в похідних — зліва направо) під впливом бустрофедону³ [30, с. 240]; 4) зміна накреслення графем (також внаслідок бустрофедону). Таким чином, грецьке письмо стало зручним для європейських мов і послужило основою для розвитку писемності на території Європи. Із Східногрецької гілки грецького письма розвинулося класичне грецьке письмо, яке перейшло на візантійське письмо, що в подальшому стало основою для розвитку слов'янсько-кириличного, готського, вірменського та грузинського систем письма.

³ За Ч. Лоукотка, бустрофедон — це такий спосіб письма, за якого «перший рядок тексту читається по-семітськи, тобто справа наліво, а другий — навпаки, тобто зліва направо» [лоукотка с. 144].

Західногрецьке відгалуження розвинуло етруське та коптське⁴ письмо. З етруського постала латиниця, яка пізніше розповсюдилася майже на всі країни Європи, та рунічне письмо. Варто звернути увагу, що гіпотези про слов'янську руницю, як певний тайнопис або язичницьке письмо не піддаються науковій логіці, тому що рунічне письмо, як випливає із класифікації [30, с. 214], не було унікальним сакральним письмом, а так само постало із архаїчного грецького письма, лише за посередництвом латиниці (див. Дод. 4).

2.2. Внесок християнських місіонерів у розвиток української писемності

Беручи до уваги наявні у сучасному мовознавстві висновки щодо історії кирилиці, ми дотримуємося наступних поглядів стосовно походження українського письма. Усім відомо, що творцями слов'янської писемності були Кирило (справжнє ім'я Костянтин) та Мефодій, проте відповідно до свідчень стародавніх подорожувальників та письменників, у слов'ян уже існувала певна гіпотетична система письма, якої «Костянтин у своїй місії до слов'ян легко навчився читати і розуміти» [10, с. 1]. Спираючись на порівняльно-історичні та зіставні дослідження, а також на низку писемних пам'яток, дослідники дійшли висновку, що Костянтин створив новий алфавіт для слов'ян, відомий як глаголиця. У підтримку цієї теорії висловлені такі доводи: 1) кілька унікальних кирилических літер за формою накреслення збігаються з глаголическими, і було виснувано, що кирилическі походять від глаголических; 2) пам'ятки, написані глаголицею, зараховують до значно ранішого періоду, ніж такі, що написані кирилицею (найдавніша пам'ятка глаголиці «Київські глаголическі листки» датується 9 ст., тоді як офіційна перша письмова пам'ятка кирилиці — «Слово про закон і благодать» з'являється на два століття пізніше [7, с. 33]); 3) період появи перших глаголических пам'яток збігається із часом місії Костянтина до слов'ян [6, с. 209]; 4) очевидно, що глаголиця була створена штучно, спеціально для потреб слов'янських мов, а кирилиця — адаптована із грецько-візантійського письма [10, с. 2].

⁴ Письмо православних єгиптян.

Як вважає В. В. Лучик, «Підсумком у дискусії першої половини XIX ст. стало твердження П.-Й. Шафарика, що глаголиця є тим письмом, яке створили Кирило і Мефодій. Кирилиця, на його погляд, належить св. Климентові» [6, с. 215]. Климент Охридський, один із учнів та послідовників Костянтина, імовірно продовжив справу з алфавітом і створив адаптовану для слов'янських мов систему письма на основі наявних літер із інших алфавітів [6, с. 214].

Не зважаючи на походження, відомим залишається той факт, що створення та поширення системи письма у слов'ян, зокрема в українців, сприяло значному розвитку культури, літописання та поширенню освіти швидким темпом.

Варто додати, що створення системи письма на основі наявної може бути звичною практикою в етнолінгвістиці. Нам відомий цілком сучасний досвід адаптації алфавіту до потреб іншої мови. Так, наприклад, у 2020 р. було створено систему письма для урумської мови тюркомовних жителів України. Як зазначає Ф. Туранли, з огляду на те, що уруми проживають на території України, вони повинні користуватися українською та російською мовами і письмом. Проте українське письмо не відповідає цілком потребаам урумської мови, через те, що в останній наявні звуки, яких немає в українській мові, а отже, немає знаків для передачі їх на письмі. На матеріалах етнографічного дослідження та фонетичного аналізу мовлення було відтворено та передано на письмі звуки, типові для урумської мови. Як наслідок, була утворена система письма, яка базується на українській з кількома новими літерами [17].

2.3. Питання про дохристиянське письмо українців

Поява письма в українській мові асоціюється з прийняттям християнства в Київській Русі. Так, з кінця 9 ст. починається активний розвиток літо- і книгописання, практика укладання договорів та загалом наявно більше писемних знахідок матеріальної культури. Проте помилково вважати, що письмо, як і християнство, з'явилося в українців за один день. Ю. Л. Старовойт справедливо зазначає: «На жаль, до нинішніх часів переважні більшість громадян у питаннях щодо походження нашої писемності знаходиться більше під впливом церковної легенди» [16, с. 1]. У науковій літературі знаходимо

свідчення на підтримку того, що писемність розвивалася на території слов'ян протягом певного періоду часу і набула сучасного вигляду не випадково. До пам'яток писемності українців дохристиянського періоду зараховують такі: 1) написи на предметах матеріальної культури; 2) графіті на стінах та ремісничих виробах; 3) свідчення подорожувальників і літописців про минуле.

У підтримку наявності дохристиянської писемності на території України Г. П. Півторак зазначає наступне: «В історичних джерелах немає жодних звісток про те, чи були знайомі скоти з класичним грецьким письмом, прийнятим у Греції і. Грецьких колоніях на початку V ст. до н. е. Однак, це письмо, без сумніву, було відоме в причорноморських грецьких містах і могло там застосовуватися при торгівельних операціях» [12, с. 140]. Такі дані мовознавець підтверджує згадкою про наявність зразків грецького і латинського письма на предметах матеріальної культури, монетах тощо. Безперечно, контакти між народами не могли відбуватися без обміну предметами, що мали цінність у стародавні часи, а сьогодні становлять інтерес історичних та мовознавчих дисциплін. Також, важливим аспектом міжнародних контактів давнього періоду є знахідки написів на печерах. Одним із важливих історіографічних джерел є написи на стінах Жванецької печери. Так, дослідники визначили, що у печері (яка територіально розташована у сучасній Хмельницькій області) наявні написи, виконані єврейською, польською мовами, а також знаками із тюркських рун, кириличного та латинського алфавітів [8, с. 172-175]. Такі знахідки свідчать на користь не тільки мовних, але й графічних контактів народів.

Авторитетними вважаються дані, наведені у працях арабських письменників і мандрівників. Ахмед ібн-Фадлан детально описав мандрівку до волзьких болгар у прибіл. 920-921 рр. Зокрема, зазначив, що побачив поховальний обряд, під час якого руси *«написали на ньому (дереві) ім'я померлого та ім'я руського царя і відійшли»* [1]. М. Брайчевський зазначає, що у тексті цей момент виглядає як звичне явище, автор не надав особливої уваги тому, що слов'яни уміли писати, [1] і тому не скопіював напис. Арабський історик, географ і мандрівник Аль Масуді (X ст.) записав, що бачив пророцтво на кампі у слов'янському язичницькому храмі [40, с. 78]. Текст або вигляд

письма відсутній. Ібрагім ібн Якуб, арабський мандрівник єврейського походження, покликається на надійне джерело, вказуючи, що племена русів мають якесь письмо, яке вирізують на дереві: *«Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображення, не знаю, чи були то слова, чи окремі букви»* [40, с. 79]. Важливо те, що автор зробив копію згаданого письма (див. Дод. 3). Фрагмент, який ми маємо змогу розглянути, схожий, швидше, на письмо, ніж на малюнок. З огляду на те, що на момент написання цієї роботи, напис не розшифрований [1], ми не будемо робити поспішних висновків стосовно природи письма напису.

До західних джерел належить праця «Хроніки» (1008-1012 рр.) авторства Тітмара з Мерзебурга [53]. Зокрема, автор твердить, що бачив написи (імена) на фігурах ідолів у слов'янському язичницькому храмові [40, с. 79]. Ми не маємо зображень або опису цих написів.

Важливі свідчення знаходимо у трактаті «Про письмена» (або «Сказаніє, яко состави святыи Кирил словінам письмена противу языку») так званого Чорноризця Храбра (9-10 ст) [47, с. 424]. Трактат присвячений темі виникнення писемності у слов'ян, подано періодизацію та історичну довідку створення слов'янського письма. Так, наприклад, вказано, що Костянтин створив 38 літер для слов'ян: *«Другие же говорят: “Зачем создал тридцать восемь письмен, можно и меньшим (числом письмен) писать, как греки двадцатью четырьмя (буквами) пишут»* [76], пояснено, чому слов'янські мови потребують більше знаків, ніж грецька: *«Но как можно хорошо написать греческими буквами: «Бог» или «живот», или «сѣло», или «црькы» или «чаание», или «широта», или «ѡадъ» или «жд», или «юность», или «азык» и иные подобные этим (слова)?»* [76]. Йдеться про те, що у слов'янських мовах наявні звуки і, відповідно, слова, «непритаманні для грецької мови (губний б, шиплячі свистячі, м'які голосні і приголосні, напівголосних і носових)» [21, с. 52], саме тому грецьке письмо не могло бути повністю запозичене слов'янами для вжитку.

У трактаті також перелічено згадані літери і розділено їх на похідні від грецьких (24 літери) та створені спеціально для слов'янських мов (14 літер). Саме перелік літер став предметом дискусій та, пізніше, ключем до розуміння, яку систему письма створив Костянтин. Вважається [7, 21], що трактат був написаний глаголичним письмом, але через велику кількість редакцій складно установити конкретне графічне накреслення літер оригіналу. Не зважаючи на це, таке свідчення Храбра знайшло підтримку у гіпотезі, що Костянтин Філософ створив глаголицю.

Зрештою, на основі протиставлень понять «черти» і «різи» поняттю «письмо» науковці роблять висновок про природу згаданих рисок і зарубок як фігурного [40, с. 77] або тамгового⁵ [24, с. 14-15] письма, що свідчить про наявність примітивної форми передачі інформації у слов'ян до офіційного прийняття християнства. Поняття «різи» Храбра перегукується зі згадкою Ібрагіма ібн Якуба про те, що слов'яни вирізують слова на дереві.

Висновки до другого розділу

Отже, як нам вдалося визначити, поява літерно-звукового алфавіту у сучасному мовознавстві співвідноситься із виникненням фінікійського письма. Саме фінікійський алфавіт, на думку науковців, став праобразом більшості сучасних систем письма, у тому числі, української кирилиці. Історичними передумовами запозичення письма слов'янами вважається не лише прихід християнства на територію розселення слов'ян, а також активні торговельні, економічні, політичні та культурні зв'язки давніх народів.

Родовід кириличного письма можна подати таким чином: фінікійський алфавіт поширився на схід та захід, давши основу для розвитку багатьох систем письма, серед яких старослов'янська на сході та грецька на заході. Завдяки культурним та політичним контактам слов'яни мали змогу унаслідувати письмо у греків та частково у семітів. Більшість науковців підтримують гіпотезу, що

⁵ Тамга — тавро, давній знак власності. Також вважається родовим знаком [52].

саме глаголиця була тим алфавітом, який створив Костянтин, тому, зважаючи на це, існує думка, що деякі літери кирилиці були запозичені також із глаголиці.

Остаточно кирилиця сформувалася у кінці 10 ст., де була прийнята як офіційне письмо у Київській Русі. Новим алфавітом користувалися виключно для написання релігійних книг, проте, зважаючи на знахідки та свідчення про так зване дохристиянське письмо слов'ян, можемо робити висновок, що письмо вдало поширилося серед простого населення.

Поширення християнства, зокрема, значною мірою за участі місіонерів Костянтина і Мефодія та їхніх послідовників, сприяло швидкому розвитку літератури, книго- та літописання у Київській Русі. Письменники із інших країн під час подорожей на Захід записували спостереження про слов'ян, де вказували про методи написання знаків, та ситуації, у яких було застосоване письмо. Такі дані значно допомагають сучасним дослідникам вивчити питання походження письма у слов'ян набагато глибше, хоча для більш точних висновків усе ще бракує інформації. Проблема таких даних полягає у неоднозначності їх трактувань, що призводить до виникнення різних гіпотез та поглядів на це питання.

Одним із найбільш цитованих та шанованих джерел вважають трактат Чорноризця Храбра про письмо слов'ян. І хоча, як неодноразово зазначали дослідники, ця пам'ятка була написана з метою спростування нападів на кирилицю з боку католицької церкви і може бути упередженою, наразі це єдине повне історичне джерело, де описано походження та паріодизацію слов'янської писемності найбільшою мірою, з хронологією та прикладами.

РОЗДІЛ III. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНДАРТУ ЕЛЕМЕНТІВ КИРИЛИЧНОЇ, ГРЕЦЬКОЇ ТА ІНШИХ СИСТЕМ ПИСЬМА НА МАТЕРІАЛІ ПИСЕМНИХ РУКОПИСНИХ ТА ДРУКОВАНИХ ЗНАХІДОК 9 - 20 СТ.

За допомогою порівняльно-історичного аналізу писемностей народів, що перебували у контакті з Київською Руссю, дослідники письма змогли дійти однозначних висновків стосовно походження кирилиці. За даними М. А. Павленко: «Кирилівська азбука була складена на основі новогрецького уставного письма IX — X ст» [36, с. 189]. Так, якщо порівнювати кириличні літери з грецькими, то 24 із них мають ідентичну схожість. В. В. Лучик зазначає, що кириличні літери мали найбільшу подібність із відомим для слов'ян візантійським варіантом грецьких літер і, як наслідок, 25 літер візантійського уставу були запозичені кирилицею [6, с. 224]. Тим не менш, кирилиця містить 44 літери, тобто ще 20 літер мають відмінне від грецького походження. Також у В. В. Лучика знаходимо припущення стосовно генезису решти літер: «Решта 13 [літер — О. Н.] були спеціально створені за подібністю до грецьких або взяті з глаголиці з певними змінами для передачі тих звуків слов'янської мови, для яких не було відповідників у грецькому алфавіті» [6, с. 224]. Такої ж думки дотримується Г. П. Півторак [52]. Так, у описі літер українського алфавіту в енциклопедії «Українська мова» мовознавець наводить історичну довідку походження кожної літери від грецького або гебрайського письма, глаголиці.

У цій кваліфікаційній роботі ми розглядаємо походження та розвиток літер українського алфавіту та не акцентуємо увагу на кириличних літерах (13 одиниць), що втратили актуальність у сучасній українській мові. До таких літер належать *зело, дервь, ер, ери, ять, юс малий, юс великий, юс малий йотований, юс великий йотований, ксі, пси, фіта, іжиця*.

На матеріалі дослідження та за допомогою даних, поданих у наукових джерелах [6, 36, 52] ми зібрали 680 одиниць графем українського письма (див.

Дод. 1). У результаті проведеного дослідження ми класифікували літери за походженням.

У межах дібраної картотеки прикладів виділено три основні групи.

До першої групи зараховуємо літери, *похідні від грецького (греко-візантійського) уставу зразку IX ст:* **А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, З, И, І, Ї, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х.** Цю вибірку становлять літери, які були відомі із найдавніших часів як запозичені греками від фінікійського алфавіту та увійшли у перший варіант кирилиці у IX ст.

Другу групу становлять літери, *похідні від старосєврейського алфавіту:* **Ц, Ч, Ш.** Такі літери були відсутні у грецькому алфавіті, тому запозичилися із іншого найближчого алфавіту та адаптувалися до графічного накреслення інших літер кирилиці.

До третьої групи потрапили усі інші літери, *створені на основі наявних запозичених літер шляхом поєднання у лігатури:* **Щ, Ю, Я, Є.** Сюди ж зараховуємо літери **Ь та Ж**, які мають *невизначене походження*.

Варто зазначити, що літери української абетки не ототожнюють з літерами кирилиці, адже це дві окремі системи письма. Внаслідок цього, прийнято зазначати, що літери української абетки походять від кириличних, які у свою чергу були утворені за зразком того чи іншого письма. Випадки такої класифікації наводимо далі, у підрозділах 1, 2 і 3 цього розділу.

Безумовно, не всі літери були запозичені у накресленні, яке відповідає сучасному розумінню українського алфавіту, проте завдяки змінам та реформам літери набули наближеного до сучасного вигляду, а з часом, з утворенням різних шкіл письма та шрифтів, з'явилися варіанти накреслень графем, що стали основою для теперішнього українського алфавіту.

3.1. Літери, похідні від грецького уставу зразку 9 ст.

Літери першої групи, відповідно до порівняльних таблиць у працях науковців В. А. Істріна [30, с. 260] та М. А. Павленко [36, с. 190] запозичені з греко-візантійського уставу напряду, тобто без змін взагалі, або з мінімальними модифікаціями. За нашим спостереженням, літери кириличного уставу

протягом часу (з 9 ст. до 16 — 17 ст.) поступово видозмінювалися, набували нових форм та значень в українському письмі. Літери першої групи, як зазначає Г. П. Півторак, окрім кирилиці, наявні в алфавітах, які надалі розвинулися на основі слов'яно-кириличного письма, а також грецького та латинського [52, с. 7].

Варто відмітити, що літери грецького алфавіту, так само, як кирилиця, під час запозичення з фінікійського алфавіту, зазнали певних змін та трансформацій. Проте були також такі, що виникли вперше саме у грецькому алфавіті. До таких літер належать *phi*, *xi*, *psi*, *omega* [36, с. 151].

Літера **А** на позначення голосного звуку [a] — це перша літера української абетки. Ця літера походить від кириличної *аз*, що повторює накреслення греко-візантійської літери *альфа*. У грецькому алфавіті таке накреслення альфи з'явилося завдяки модифікації накреслення фінікійського знака *алеф*. Г. П. Півторак пише, що фінікійський знак «алеф», тобто бик «утворений від первісного ідеографічного малюнка, подібного до голови бика» [52, с. 7]. Такий знак можна описати, як перевернуту літеру **А**, що уже у грецькому варіанті набуло відомого нам сьогодні накреслення у вигляді двох вертикальних діагоналей, з'єднаних зверху під однаковим кутом, та з горизонтальною лінією посередині вертикальних ліній. У такому накресленні літера залишилася у грецькому капітальному письмі [36, с. 156]. У греко-візантійському уставі, завдяки зміні методу нанесення письма на матеріал (з'явився папір, чорнила, перо тощо) літера **А** набула спрощеного рукописного вигляду: права діагональ залишилася, проте ліву діагональ з'єднали з горизонталлю та утворили петлю, що починалася на середині правої діагоналі та доходила до нижнього краю рядка. У такому вигляді літера *альфа* була запозичена у кирилицю та залишалася без змін тривалий час.

Безумовно, з'являлися графеми, трохи відмінні від уставу, проте здебільшого це приклади написів на стінах та предметах матеріальної культури. Так, наприклад у монографії «Київські графіті XI-XVII ст.» С. О.

Висоцького знаходимо фото та розшифрування настінних написів, виконаних простими жителями. Літера **А** має різні варіанти написання. Наявна у вигляді грецької капітальної літери з рівносторонніми діагоналями та двома горизонталями: одна посередині діагоналей, друга — зверху, на місці поєднання діагоналей [58, Таблиця XVIII]; у вигляді, посередньому між капітальним та уставним письмом, за якого права діагональ з'єднана з лівою діагоналлю, з якої далі виходить скісна літера і з'єднується з правою діагоналлю посередині [58, Таблиця XIII]. Завдяки методу нанесення (припускаємо, що різцем або гостроконечною палкою на стіну) усі кути такої літери гострі.

У каліграфічній пам'ятці 14 ст. під назвою «Грамота кн. Кестутія і Любарта», що становить 8 рядків рукописного тексту, знаходимо 7 різних варіантів написання літери **А**, і подаємо їх у порівняльній таблиці (див. Дод. 1). У «Грамоті старости Бенка» 1398 р. наявні варіанти написання літери **а**, наближені до сучасного вигляду. Графічний вигляд літер наводимо за репродукціями, опублікованими у виданні *Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X-XIV веков)* [71].

Відповідно до ілюстративних джерел, знаходимо, що у кирилиці накреслення великої та малої літери було однаковим, з єдиною відмінністю у тому, що велика літера в рукописах була декоративною та орнаментальною. Тоді як з 9 ст. у грецькому письмі розвинувся мінукул, тобто малі рядкові літери, що графічно відрізнялися від капітальних, тобто великих, та унціальних. Літера **а** мінукульного зразка нагадує сучасну рукописну літеру **а** і складається з овалу та вертикальної, плавно зігнутої знизу, лінії, розташованої справа. Таким чином, графема передає спрощене накреслення літери **а** з уставу.

Варіативність написання літери **А** прослідковуємо в аналізованих нами джерелах. У пам'ятках періоду друкарства знаходимо, що у період, коли з'явилася потреба уніфікувати літери, окрім уставного кириличного

накреслення, наявні геометричні графеми **А**. Наприклад, пам'ятка «Лексикон славенороський» Памво Беринди зразку 1653 року містить геометричну літеру **А** у позиції буквиці, на початку слова *Азѣ* [56]. Таке саме написання **А** закріплюється у скорописі документів Генеральної військової канцелярії 17 ст. Козацький скоропис досліджений та проаналізований у праці В. В. Панащенко «Палеографія козацького скоропису другої половини XVII ст.». Остаточного сучасного вигляду літера **А** набула після введення так званого «гражданського шрифту» 1704 р., який поширювався також на українську мову.

Літера **Б** позначає приголосний звук [б] і походить від кириличної літери *буки*. На думку Г. П. Півторака, літера *буки* «утворена шляхом видозміни грецької *бета*» [52]. Проблема визначення походження кириличної літери **Б** полягає у тому, що у грецькому алфавіті відсутнє аналогічне графічне вираження звука [б]. Більше того, грецька мова зазнала змін протягом часу, і колишня літера *бета* (**Β, β**) на позначення звука [b] була змінена на літеру *віта* для позначення звука [v]. Такі зміни також ураховано Г. П. Півтораком в описі літери **Б**: «Різне написання латинського В і слов'янського Б пояснюється тим, що римляни запозичили алфавіт у греків близько 6 ст. до н. е., коли *бета* позначала в них звук [б]. У 9 ст. н. е., в період становлення кирилиці на основі грецького алфавіту, греки вимовляли *бету* як [в] (*віта*), через що ця літера в новому значенні узвичаїлася в старослов'янському алфавіті» [52].

Справді в уставному письмі літера **Б** схожа на **В**, тільки на місці верхнього напівовалу накреслена горизонтальна лінія. У писемних пам'ятках пізнішого періоду (кін. 16 ст.), вочевидь, залежно від почерку та різних друкарських шрифтів, з'являються варіанти написання каліграфічного **Б**, де верхня горизонтальна лінія може бути плавно гнучкою або занадто довгою, а головна вертикаль уже не стоїть під прямим кутом, а переходить доверху в овал (див. Додатки). Таке накреслення характерне для скоропису 17 ст. та стало основою рядкової **б**.

Окрім того, літера **Б** не мала цифрового позначення у кирилиці [52, с. 40]. Це свідчить про те, що літера не була похідна напряму від грецької та, ймовірно, була створена автентичним способом. Установлення єдиної думки у цьому питанні вимагає окремого вивчення матеріалу.

Літера **В**, на відміну від попередньої, перейшла у кирилицю напряму із грецько-візантійського уставу і відповідає звукові [в]. Так, первісне її накреслення було у вигляді основної вертикалі, до якої приєднували два елементи: верхній і нижній напівовали. У візантійському уставі верхній напівовал набув кутастої форми та мав вигляд трикутника, а нижній напівовал за формою накреслення нагадував нерівний чотирикутник, який з часом, залежно від почерку автора рукопису, переходив у напівовал. Тим часом, грецьке капітальне письмо передавало близький до сучасного вигляд літери **В**.

Значний інтерес у цьому питанні становить пам'ятка під назвою «Просфонима» — збірка віршів учнів братської школи, надрукована у 1591 р. у друкарні Львівського братства [5]. Окрім літери **В** сучасного зразка тут знаходимо ряд інших великих літер, ідентичних сучасним. Внаслідок аналізу пам'ятки, можемо припустити, що під час друку великих літер грецького та старослов'янського тексту було використано один набір шрифтів для грецьких та кириличних великих літер, що вплинуло на графічне зображення літер. Значна частина графем у подібному вигляді увійшла до складу «гражданського шрифту» двома століттями пізніше. Рукописний варіант малої літери **в**, за словами І. Дудника, з'являється у шрифтах друкарні Львівського братства у 16-17 ст. [4, с. 405].

Г була однією із тих літер, які майже не зазнали змін. Так, з'явившись в кирилиці із уставу, накреслення знака повністю повторює графіку літери *гамма* грецького алфавіту, яка, я свою чергу, походить від фінікійської *гімель* (*гімель*) [Павленко] з незначними модифікаціями, у бік геометричності літери. Так, В. Істрін зазначає: «Без втрати спорідненості з фінікійськими, грецькі літери, вочевидь, відповідно до традицій грецької архітектури й орнаментики стають менш кутастими, набувають більш завершеного геометричного накреслення» [30, с. 239]. Фінікійська літера *гімель* мала вигляд

віддзеркаленого Г, у якому верхня горизонталь та головна вертикаль з'єднувалися під гострим кутом. Тут варто навести історичну довідку. Віддзеркалення (набуття сучасного вигляду) відбулося завдяки зміні напрямку письма у давніх греків. Тривалий час у Давній Греції писали в обох напрямках, тобто один рядок був спрямований справа наліво, а наступний — зліва направо, при цьому також змінювали напрямок накреслення літер, тобто віддзеркалювали їх. Таке письмо отримало назву «бустрофедон» [30, с. 240]. Через незручність таке письмо не прижилося і усталеним став напрямок зліва направо. Відповідно, літери також залишили графічну форму такого напрямку.

Під час дослідження зразків рукописів та стародруків ми не помітили очевидних змін у написанні літери Г, окрім того, що могла з'являтися або зникати засічка на правому кінці верхньої горизонталі, що залежало від кута розташування пера та почерку автора, проте такі зміни не створюють значного впливу на форму літери.

Сучасний вигляд каліграфічної г на позначення звука [г] розвинувся у козацькому скорописі. Проте значний вплив на каліграфію справляв також грецький скоропис. Таким чином, у кін. 17 - поч. 18 ст. серед питомо української літери г трапляється накреслення у вигляді *гамми* (γ). Зразки графем подані у монографії В. В. Панашенко «Палеографія козацького скоропису..» [11, с. 39-68].

Натомість літера Г розвинулася значно пізніше, у 16 ст. Як дослідив Г. П. Півторак, вперше літеру г було вжито у Пересопницькому Євангелії 1556-1561 рр [52]. Зважаючи на те, що в питомо українській мові, все ж таки, наявний звук [г], були різні спроби передачі його на письмі. Також у Г. П. Півторака знаходимо, що «з 14 ст. позначався [звук [г] — О. Н.] сполученням літер кг, підтриманим пізніше О. Павловським (1818), І. Бецьким (1843), Пд-Зх відділом Російського географічного товариства (1843). З 17 ст. поряд з традиційним написанням поступово вживається у цих випадках латинська графема g (правопис А. Метлинського 1839, кулішівка)» [52].

Припускаємо, що зразком для написання української літери г послужила графема із грецького курсивного письма зразка 2 ст. Так, у М. А. Павленко

знаходимо зразки грецького курсиву, де літера Г (*гамма*) має вигляд знака з продовгуватою зігнутою знизу наліво вертикаллю та приєднаною зверху горизонталлю, направленої вгору. Таке і схоже накреслення було виявлено як регулярне у наступних джерелах: «Граматики..» Мелетія Смотрицького та «Лексикон..» Памво Беринди. Варто зазначити, що у «Лексиконі..», за невідомих нам причин, відсутній розділ з літерою г, тобто не подано лексики з цією літерою, хоча у стародрукові наявна чимала кількість слів, що містять літеру г на початку або в середині слова, наприклад: з *грецкаго, Литоургїи, Болгарїи, Протосигтель, гды* [56]. Накреслення літери г відтворено нами і подано у порівняльній таблиці ???.

Літера Д походить із кирилиці від літери *добро*, яка була запозичена з грецько-візантійського уставу, від літери *дельта*, без модифікацій [52, 128]. Як видно з таблиці 5, *дельта* перейшла із фінікійського алфавіту, від літери *далет* також без змін, проте уже в унціальному письмі помітні деякі нововведення. Так, спочатку була геометрична трикутна літера, а з часом нижня горизонталь стала ширшою і її почали виносити за межі діагоналей. В унціалі 9 ст. у літері Д з'являються виносні елементи у вигляді коротких вертикальних відгалужень від основної горизонталі. У кирилиці, залежно від почерку та методу накреслення літери, нижні виносні елементи варіюються за довжиною та кутом відносно горизонталі, та в рукописних пам'ятках трапляється все більше графем із довгими виносними елементами. Окрім того, з'являються графеми із додатковою горизонталлю на верхньому краю літери, у місці з'єднання двох діагоналей, де горизонталь розташована по центру, або зі зміщенням вліво. Такий варіант повторює прийом, застосований у літері А, який ми описували вище. Наприклад, у зразках графіті «Написи із Звіринецьких печер», «Запис Стефана» [58], можна спостерігати графеми великої літери Д із додатковою горизонталлю у словах *дѹшю* та *дѣлмъ* відповідно; на графіті Софійського собору можемо спостерігати накреслення літери Д із довгими виносними елементами, розташованими під кутом до нижньої горизонталі та без додаткової горизонталі зверху (у слові *чоудо*). Репродукції та трактування написів подані у монографії С. О. Висоцького «Киевские граффити XI-XVII вв». [58, с. 32]

Відтворені нами зразки розташовуємо у таблиці графем (див. Дод. 1). Особливо довгі «хвости» літери д також знаходимо в «Апостолі» — стародрукові, який вважають першою друкованою пам'яткою на території України [9, с. 43]

Окремо варто відзначити графему Д схожу за графічним накресленням до літери *лямбда* грецького алфавіту. У такому випадку праву діагональ писали вище ліво. Такий варіант широко використовували у каліграфії, зокрема у скорописі, а друкований варіант знаходимо у Пересопницькому Євангелії 1556 р. Так, літера Д вирізнялася особливо жирним написанням правої діагоналі (яка у деяких графемах була виражена рівною вертикаллю) та значно тоншим і низьким написанням лівої діагоналі. Відтворені нами зразки графем розташовуємо у таблиці 1 (див. Дод. 1).

Літера **Е** походить від кириличної літери *єсть* і служить для позначення звука [е]. За Г. П. Півтораком, літера «утворена на основі греко-візантійського ε (епсилон)» [52, с. 167]. Як бачимо із таблиці 6, грецька літера похідна від фінікійської *хе*. Через те, що у фінікійській системі письма відсутні літери на позначення голосних звуків, у грецькій мові знак *епсилон* адаптовується не лише графічно, але й фонетично до потреб своєї мови [36, с. 151]. У грецько-візантійському уставі літера **Е** накреслена у спосіб, подібний до сучасної української **Є**, тобто у вигляді відкритого напівовалу з короткою горизонтальною лінією посередині. Як у візантійському письмі, так і у слов'янському, трапляються графеми з такими варіаціями накреслення середньої горизонтальної лінії:

- 1) лінія спрямована вниз;
- 2) лінія спрямована вгору;
- 3) хвиляста лінія, паралельна рядку (здебільшого у великій літері).

Особливістю написання літери **е** у зразках пізнішого уставу (у пам'ятках 17 ст., наприклад, «Лексикон..» Павмо Беринди) та зразках каліграфії є те, що графема стає все вужчою та більш наближеною до сучасного вигляду великої літери **Е**. Так, круглий напівовал поступово стає все більш кутастим і вузьким, у деяких випадках взагалі перетворюється на пряму вертикальну лінію з максимально короткою горизонтальною лінією в центрі.

Стиль Пересопницького Євангелія 1556 р. відрізняється особливим написанням літер **Е** та **С**. Прослідковується вплив готичного письма у вигляді контрастних прямих ліній, які внаслідок контролю натиску пера звужуються або розширюються. Внаслідок цього утворюється варіант літери **Е** з горизонтальною лінією та трьома перпендикулярними хвилястими лініями, з яких верхня спрямована донизу, середня — вперед, а нижня — після невеликого згину спрямована догори. Відтворений нами зразок графеми розташовуємо у таблиці 1 (див. Дод. 1).

Паралельно з тим, прослідковується вплив грецької каліграфії та введення (з 17 ст.) літери **Е**, що складається з двох малих напівовалів. За нашим спостереженням, уже в 17 ст. у зразках каліграфії козацької канцелярії наявне графічне розрізнення літер **е** та **є**. Так, наявний знак **е**, який графічно ідентичний грецькій літері *епсилон*, і знак **є**, що графічно схожий з літерою *єсть* кирилиці. В. В. Панашенко пояснює, що «обидва типи графем позначали звуки **Е**, та **Є**» [11, с. 40]. Сучасного вигляду літера **Е** набула внаслідок введення т. зв. «гражданського шрифту», де графіка літери **е**, вочевидь, була запозичена із письма, базованого на латинській основі.

Літера **З** українського алфавіту слугує для позначення звука [з]. Г. П. Півторак стосовно цієї літери зазначає: «За формою накреслення — видозмінена кирилична літера **З** (*земля*), яка створена на основі греко-візантійської уставної **ζ** (*дзета*)» [52, с. 187]. Грецька *дзета*, у свою чергу, походить від варіанту фінікійської літери *зайн* на позначення звука [з]. У Класичному грецькому капітальному письмі літера мала вигляд, схожий до сучасного: короткі горизонтальні лінії, одна зверху, інша — знизу, з'єднані діагональною лінією від верхнього правого кінця до нижнього лівого. В унціалі та уставі розвинувся варіант із заокругленим гачком в правому кінці нижньої горизонталі. У такому вигляді літера була запозичена у кирилицю.

Найперші зразки рукописного **З** знаходимо у графіті, описаних С. О. Висоцьким. Типовим написом на стінах церков вважається прохання (або молитва) *господи помози*. На зразках графіті церкви Спаса на Берестові

знайдено зразки написання літери **З** близькі до сучасного варіанту. Імовірно, на таке накреслення вплинув грецький курсив, який розвинувся у 7 ст. [36, с. 156]. За нашими спостереженнями, на матеріалах фотокопій, опублікованих у монографії «Киевские граффити XI-XVII вв.» С. О. Висоцького, висновковуємо, що накреслення літери **З** має кутастих вигляд, подекуди нагадує перевернуту грецьку літеру Σ (*сіґма*). Деякі графеми мають масивну верхню горизонталь із опущеною донизу засічкою, або, як описує С. О. Висоцький: «З — з великою горизонтальною навісою» [58, с. 76].

Графічно схоже накреслення знаходимо також у рукописній пам'ятці «Грамота кн. Кестутія і Любарта» [71]. Варіативність написання літери **З** становить 4 графеми. Перша використана графема наближена до уставного вигляду, проте далі у тексті з'являються модифікації графем, які все більше наближають вигляд літери до курсивної, яку ми описали вище.

Графічне відтворення зразків подано у таблиці 1 (див. Дод. 1).

У церковному рукописному та друкованому письмі автори дотримувалися уставу. Так, під час аналізу джерел знаходимо варіант літери **З** у вигляді **Z** із значним заокругленням донизу. До того ж, варто зазначити, що з часом нижній елемент виносять все нижче і більше заокруглюють. Таким чином літера **Z** набуває вигляду, за якого верхня частина графеми (розташована на рядку) кутасти поєднується з округленим підрядковим елементом, утворивши літеру **З**, центр якої розташований на межі рядка.

У пам'ятках 16 ст. і подальших (особливо, у Пересопницькому Євангелії 1556 р.) знаходимо нову форму літери **З**, що уже цілком нагадує сучасне накреслення. Характерною рисою графеми зразка 16 ст. було те, що велику літеру розташовували повністю на рядку, без виносних елементів, тоді як центр рядкової літери, як і раніше, знаходився на рядкові, а виносний нижній елемент був малим і стиснутим по висоті.

У скорописі зразка 17 ст. трапляються різні варіанти написання, зокрема, поширена рядкова літера сучасного вигляду із довгим нижнім виносним елементом у вигляді гачка або петлі [11, с.39].

У т. зв. «гражданському шрифті» звук [з] стало прийнято позначати літерою S, що походила від старослов'янського *дзело* (*зело*) і «вживалася для позначення афrikати дз» [52, с. 187]. Попри це, у друкові та на письмі вживали літеру з сучасного зразка. Так, у «Русалці Дністровій», яка була надрукована «гражданським шрифтом», знаходимо сучасний варіант рядкової з та великої літери З.

Графічне накреслення літери **И** походить від кириличного *іже* (**Н**) на позначення звука [і]. Як подано у порівняльній таблиці 1 (див. Дод. 1), кирилична форма повторює грецьку літеру *ита*, яка походить від фінікійського знака *хет*, з певними спрощеннями та модифікаціями. З періоду ранньої кирилиці і до 17 ст. послідовно вживається грецький варіант написання, без помітних змін. Проте у ході нашого дослідження, знаходимо значну варіативність написання літери **И** у Лаврентіївському літописі 1377 р. Внаслідок аналізу зразків письма, поданих у виданні «Полное собрание русских лѣтописей...» виокремлюємо 5 графем літери **И**:

- 1) літера грецького зразка;
- 2) літера грецького зразка зі зміщенням горизонталі доверху;
- 3) літера и зі скісною горизонталлю, поведеною від верхньої половини лівої вертикалі до верхнього краю правої вертикалі;
- 4) літера и зі скісною горизонталлю, проведеною від середини лівої вертикалі до верхньої половини правої вертикалі;
- 5) літера и з діагоналлю замість горизонталі, проведеною від нижнього краю лівої вертикалі до верхнього краю правої вертикалі.

Таким чином, ми бачимо, що уже в 14 ст. розвивався сучасний вигляд літери **и**. Хоча остаточно такий варіант закріпився у каліграфії 17 ст. Так, у зразках козацьких письмових джерел відсутні графеми літери **и** грецького зразка [11, с. 41].

Про походження літери **І** українського алфавіту пише Г. П. Півторак: «Походить від слов'янської кириличної літери **і** (*і*), утвореної на основі греко-візантійської *і* (*йота*). У староукраїнській графіці мала варіанти **и, і, ї, ј**» [52, с. 213]. Справді, у найдавніших писемних джерелах знаходимо різні варіанти

позначення звука [i]. В. В. Лучик подає повний перелік літер кирилиці 10 – 11 ст. у порівнянні з візантійським унціалом 9 – 10 ст. [6, с. 218], де в обох варіантах літера **І** мала вигляд рівної вертикальної лінії без надрядковивх знаків. Натомість, у монографії М. А. Павленко [36, с. 156] подано порівняння літер грецького унціалу 4 ст. та 9 ст., де у першому випадку літера *йота* подана без надрядкових знаків, а у другому — з двома крапками, тобто у вигляді сучасної літери **Ї**. За умови таких відмінностей, необхідно звернутися до першоджерел. Під час аналізу писемних пам'яток ми виявили такі особливості написання літери **І**:

У Холмському Євангелії 13 ст. літера **І** вживається на початку слова, наприклад, у слові *Г҃ ІГ҃АНА*; та літера **Ї** у середині слова на кінці рядка, наприклад: *свѣдѣтельствоує, въ весь мѣрь*. Проте у наступному реченні слово *мир* пишеться з літерою *іже*: *въ мнрѣ*.

У пам'ятці «Лексикон..» Павмо Беринди 1653 р. знаходимо уже регулярне вживання рядкової літери **ї** на позначення звука [i], а у великій літері вживається надрядковий знак у вигляді хвилястої лінії. У словах, де над літерою **ї** з'являється діактиричний знак (наголос, титло тощо), застосовується накреслення без надрядкових знаків, наприклад: *котрій*, проте *предословіє*.

Таке використання свідчить про наявність складної системи правопису, з урахуванням зручності читання.

Для порівняння, у козацькому скорописі на позначення звука [i] вживаються такі варіанти літер [11, с. 54-59]:

- 1) **і** з однією крапкою над літерою;
- 2) з двома крапками над літерою;
- 3) без крапок у великій літері.

У т. зв. «гражданському шрифті» звук [i] позначали великою літерою **І** та рядковою **і** без крапок. На друкові з часом почали використовувати літеру **і** з однією крапкою, і таке накреслення зберіглося досі. Натомість, у новогрецькій мові закріпилося написання літери без надрядкових знаків.

Г. П. Півторак зазначає, що « вперше літера **ї** у сучасному значенні вжита у 1875 у записках «Юго-Западного отдела Русского географического общества» у Києві» [52, с. 241].

Літера **К** на позначення звука [к] так само походить від кириличної літери *како* та була запозичена із грецько-візантійського уставу [ен]. З порівняльної таблиці (див. Дод. 4) бачимо, що у грецьке письмо літера була запозичена із фінікійського та віддзеркалена за принципом, описаним нами раніше. Літера **К** належить до ряду літер, які найменше піддавалися змінам, проте варто зауважити кілька особливостей написання.

В кириличному уставному письмі послідовно прослідковується розділення літери на дві частини, за якого ліва вертикаль написана відокремлено від характерної скобки літери **к**. Приклади написання відтворено нами на матеріалах письмових джерел та подано у таблиці 1 (див. Дод. 1). Зрештою, це не впливало на прочитання та тлумачення літери, окрім випадку, де у Холмському Євангелії 13 ст. знаходимо написання літери, де ліва вертикаль занадто відділена від літери, внаслідок чого її можна сплутати з літерою **І**.

Графеми літери **к** відрізняються лише способом написання характерної скобки. Так, у різних джерелах, цю частину літери писали у таких варіаціях:

- 1) пряма скобка у вигляді рівних напівдіагоналей;
- 2) верхня частина фігурна, загнута донизу або доверху, а нижня — пряма, сполучення зміщене вище;
- 3) верхня частина пряма, а нижня — фігурна, виходить за межі рядка униз. Здебільшого у великій літері.

Третя графема розвинулася значно пізніше. Перші зразки такого накреслення знаходимо у Пересопницькому Євангелії 1556 р. У такому ж вигляді літера закріпилася на письмі, зокрема рукописному, та у деяких варіаціях друкованих шрифтів. У козацькому скорописі 17 ст. рядкова літера **к** мала вигляд, наближений до **н** або **х**. Така тенденція спостерігається також у сучасних почерках.

Літера **Л** належить до тих літер, які зазнали певних змін у написанні. У сучасному письмі існує два варіанти літери **Л**: трикутна та з верхньою

горизонталлю. Написання варіюється у друкованих шрифтах та у рукописній каліграфії. Як показав аналіз писемних пам'яток, протягом століть на письмі вживали різних варіантів написання. За формою накреслення літера **Л** має схожу історію з літерою **Д**. Літера **Л**, за Г. П. Півтораком, — це « видозмінена кирилична літера л (люди), запозичена з грецького уставного письма». Відповідно до такого твердження, правильне написання літери **Л** має вигляд двох вертикалей, з'єднаних зверху горизонталлю. Ліва вертикаль знизу заокруглюється вліво. Тим часом у рукописному письмі такий вигляд складний для відтворення.

Грецька літера *лямбда* розвинулася із значними трансформаціями із фінікійської літери *ламед*. Порівняння та вигляд літер подано у таблиці ?.

У графіті на стінах київських церков передано різні графеми: трикутної форми, із горизонталлю зверху та комбінована (трикутної форми із широкою горизонталлю зверху). Графіті проаналізовано за фотокопіями, поданими у монографії «Киевские граффити XI-XVII вв» С. О. Висоцького [58].

Поряд із уставним трикутним накресленням розвивається форма, за якої ліва діагональ зміщена вниз, внаслідок чого у верхній частині літери утворюється гачок. Така графема вживається у писемних пам'ятках, зазвичай, водночас із правильною трикутною графемою і, як можна висувати, свідчить про індивідуальний почерк автора. На основі графем грецького письма, поданих у М. А. Павленко, висловлюємо припущення, що мотивацією для такого накреслення графеми стала грецька курсивна літера *лямбда*, яка розвинулася ще у 2 ст. і зберіглася до сьогодні у новогрецькому письмі.

У каліграфії козацьких документів, відповідно до даних із монографії В. В. Панашенко, рядкова літера **л** набула сучасного рукописного вигляду. Для друку було затверджено саме рукописний варіант, у вигляді рівносторінніх діагоналей. У «Русалці Дністровій» знаходимо варіант друкування літери **л**, відмінний від «гражданського шрифту»: із прямою правою вертикаллю, скісною та заокругленою знизу лівою діагоналлю, з'єднаних разом та декоративною (ін. сл. компенсувальною) горизонталлю, розміщеною зверху. Зразки написання відтворено нами на матеріалах письмових джерел та подано у таблиці ??.

Літера **М** належить до низки літер, які зазнали найменше трансформацій. Як зазначає Г. П. Півторак, «За формою накреслення це видозмінена кирилична літера **м** (*мислите*), що походить з візантійського уставного письма» [52, с. 325]. У М. А. Павленко знаходимо, що літера *мі* грецького алфавіту походить напряду від фінікійської літери *мем*, протягом століть зазнала значних трансформацій [36, с. 152].

Традиційно накреслення кириличної літери **м** в уставі повторює усі риси грецького уставу. Залежно від часу написання пам'ятки розрізняємо такі графеми літери **м**:

- 1) за формою накреслення — подвоєна літера **л**. У різних пам'ятках може виглядати по-різному, але основною особливістю вважаємо повторення форми **л**;
- 2) у вигляді двох жирних прямих або трохи нахилених всередину вертикальних ліній, розміщених на відстані, поєднаних відкритим напівовалом. Зазвичай така графема була помітно ширшою відносно решти літер у рядку. Окрім цього, напівовал міг бути проведений або до верхніх країв вертикалей, або зміщений униз. Траплялися графеми, у яких напівовал вивходив за нижню межу рядка;
- 3) у вигляді чотирьох рівних діагоналей, з'єднаних у крайніх точках. Таке накреслення траплялося найчастіше у графіті та рукописних пам'ятках і найменше у книгах, написаних уставом.

Сучасне накреслення великої літери **М** (у вигляді чотирьох діагоналей знаходимо уже у пам'ятці «Служебник і Требник Петра Могили» 1632 р. Рядкова літера у цьому джерелі повторює риси великої літери, проте знаходимо графеми, у яких внутрішні діагоналі виходять за нижні межі рядка.

У пам'ятках, написаних скорописом, відповідно до знахідок В. В. Панашенко [11], спостерігаємо вживання кириличної рядкової літери **м** сучасного зразка, нахиленої вправо, а разом з тим трапляється написання **m** латинського зразка.

У шрифті, використаному для друку «Русалки Дністрової», літера **М** сучасного зразку, проте накреслення її помітно вужче, ніж нормативне.

Літера **Н** українського алфавіту, як зазначає Г. П. Півторак, «За формою накреслення це видозмінена кирилична літера **н** (*наш*), запозичена з греко-візантійського уставного письма». Оригінальна форма **Н** мала накреслення, ідентичне наявному у сучасному новогрецькому та латинському алфавітах (**N**), у вигляді двох прямих вертикалей та діагоналлю, проведеною від верхнього лівого краю до нижнього правого, яка з'єднує вертикалі. Проте уже у найраніших пам'ятках кириличного письма маємо можливість спостерігати певні зміни. Так, в Остромировому Євангелії 1056 р. діагональ зміщується і розташовується не до крайніх точок вертикалей, а ближче до середини. У проаналізованих нами графемах цієї пам'ятки спостерігаємо розміщення діагоналі під різним кутом, який наближається до прямого горизонтального. Тим не менш, літера *нашъ* все ще відрізняється від літери *іже*. Як ми спостерігаємо у проаналізованих пам'ятках, з 14 ст. розрізнення літер *нашъ* та *іже* відбувається завдяки їхньому віддзеркаленому накресленню, коли в *іже* з'являється діагональ, проведена з верхньої частини правої вертикалі до середньої або нижньої частини лівої вертикалі; а в *нашъ* — навпаки. З 17 ст. (особливо, у пам'ятці «Лексикон славенороський» Памво Беринди) літера **н** все частіше вживана з горизонталлю по центру між двома вертикалями, а *іже* — з діагоналлю. Майже відсутні відмінності у формі накреслення літер *нашъ* та *іже* у «Букварі» Тимофія Вербицького 1627 р. За нашими спостереженнями, літера *нашъ* має форму накреслення з горизонталлю або ледь помітною вертикаллю, так само, як і *іже*, а їхнє розрізнення на письмі контекстуальне.

Цікаво, що у козацькому скорописі, як подано у В. В. Панашенко, рядкову літеру **н** писали схоже до сучасного написання, або за аналогією до латинської літери **n**.

Припускаємо, що зважаючи на вищезазначені особливості написання графем літери **Н**, у «гражданському шрифті» літера набула сучасного українській мові вигляду.

Звук [о] у старослов'янських писемних пам'ятках виражали трьома графемами:

- 1) звичайна кругла літера **О** правильної форми;
- 2) вузька ромбовидна літера **О** церковно-слов'янського зразка, із загостреними верхніми краями;
- 3) запозичена з грецької мови *омега*, яка у грецькій мові служить для позначення довгого [о].

У цьому дослідженні наш інтерес становлять перші два варіанти написання.

За Г. П. Півтораком, літера «за формою накреслення це дещо видозмінена кирилична літера **о** (*он*), що походить від греко-візантійської уставної літери **ο** (*омікрон*)» [52, с. 422]. У даних, наведених у монографії М. А. Павленко, знаходимо, що знак **О** перейшов у грецьку мову із фінікійського письма без помітних графічних змін [36, с. 152].

Залежно від часу написання пам'ятки та стилю автора, у релігійних текстах переважно вживалися одночасно дві форми накреслення **О**: кругла правильна і вузька ромбовидна. У сучасному українському письмі вживаємо лише круглу літеру правильної форми, яка наявна в усіх інших алфавітах на основі грецького та латинського письма.

Літера **П** українського алфавіту походить від кириличної літери *покои* з мінімальними змінами. Як зазначає Г. П. Півторак, *покои* «створена на основі візантійського уставного **π** (*пі*)» [52, с. 451]. У більшості пам'яток літера вживається без помітних змін, у вигляді двох паралельних вертикальних ліній, з'єднаних зверху горизонтальною лінією, проте з періоду розвитку скоропису помітний вплив грецького мінускульного письма. Так, в сучасній новогрецькій мові літера *pi* має вигляд двох прямих або заокруглених знизу вертикалей з широкою горизонталлю зверху. У такий самий спосіб накреслено літеру **п** зразка скоропису 17 ст. У межах вибраних письмових джерел нам не вдалося встановити, у який час та спосіб грецький стиль рядкової літери перестав функціонувати у рукописних джерелах та коли почали писати літеру **п** у вигляді

латинської **n**. Проте варто зазначити, що така форма накреслення була затверджена у «гражданському шрифті» і послідовно використовувалася далі.

Літера **Р** сучасного українського алфавіту, за Г. П. Півтораком, це «видозмінений варіант кириличної літери **р** (*рци*), створеної на основі греко-візантійського **ρ** (*ро*)» [52, с. 543]. Форма накреслення давньої літери зберіглася у новогрецькому алфавіті, проте у сучасному українському письмі закріпилася з помітними змінами.

Передовсім, варто додати, що грецька літера *ρ* походить від фінікійської літери *resh* з незначними змінами [36, с. 152]. У кирилицю перейшла форма зразку унціалу 9 ст., де верхній півовал літери **Р** писали заокруглено, без відриву пера. Такий вигляд літери **Р** знаходимо у рукописних пам'ятках 11 — 15 ст., а також на фотокопіях графіті зі стін київських церков. У джерелах кінця 16 ст. спостерігаємо модифікації форми накреслення літери **р**, за яких верхній півовал з'єднується з горизонталлю під гострим кутом. Таке накреслення було суто каліграфічним і вимагало зусиль для правильного відтворення форми. Натомість, у зразках козацького скоропису 17 ст. розвинулася швидка рукописна форма, за якої півовал приєднували до горизонталі не з самого верху, а зі зміщенням донизу. На основі нашого спостереження, припускаємо, що така форма накреслення стала основою для «гражданського шрифту» та зберіглася досі.

Літера **С** українського алфавіту, як дослідив Г. П. Півторак, походить від кириличної літери **с** (*слово*) з певними змінами у накресленні та «запозичена з греко-візантійського уставного письма» [52, с. 568].

Форма накреслення кириличної літери варіювалася залежно від часу написання пам'ятки та стилю автора. На основі проаналізованих джерел виокремлюємо такі графеми літери **С**:

- 1) типова **с** уставного зразка;
- 2) вузька **с** уставного зразка;
- 3) надто вузька **с**, яка за формою накреслення наближалася до прямої лінії (за аналогією до вище описаної літери **є**);

4) декоративна **с**, що нагадує готичний стиль письма. За формою накреслення має вертикальну лінію, що виходить за нижню межу рядка та сполучається зверху з горизонтальною лінією, заокругленою донизу;

5) літера **с**, яка має значно загнутий і піднятий догори нижній край півовалу.

Як спостерігаємо у зразках козацького скоропису, поданих у монографії В. В. Панащенко, рукописні графеми **с** були значно наближені до сучасного вигляду.

У формі широкого півовалу літера **с** закріпилася на друкові, у «гражданському шрифті» та перейшла в український алфавіт.

Літера **Т** українського алфавіту походить від кириличної літери *твердо* (назву літери наводимо за поданою у підручнику мовознавця В. В. Лучик [6]). Як зазначає Г. П. Півторак, «За формою накреслення це дещо вивдозмінена кирилична літера **т** (*твердо*), запозичена з візантійського уставного письма» [52, с. 676]. Грецько-візантійська форма накреслення похідна і вивдозмінена фінікійська літера *тав* [36, с. 152].

За нашими спостереженнями, до 16 ст. графеми літери **т** не зазнають помітних змін і вживані відповідно до уставу. Проте уже в пам'ятці під назвою «О христіанском благочестіи...» 1593 р. знаходимо помітні модифікації літери **т**. Так, на місці простої **т** у вигляді однієї вертикалі та верхньої широкої горизонталі з короткими засічками донизу з'являється знак із трьома вертикалями, де перші дві вертикалі доведені до нижньої межі рядка, а третя, права вертикаль, накреслена наполовину. Під час огляду літератури про походження письма відсутні відомості про походження такої форми накреслення. З огляду на проаналізовані ілюстративні писемні джерела, висловлюємо припущення, що за основу такого накреслення став почерк автора та перебільшення засічок. Подібну практику ми описували із літерою **д**, де нижні засічки ставали довгими, місцями довшими за основну літеру. Тим не менш, починаючи з кін. 16 ст., така форма поступово все частіше вживається у

писемних пам'яток. У «Букварі» Тимофія Вербицького та «Лексиконі..» Памво Беринди 1627 р. спостерігаємо вживання трьох форм літери т:

- 1) з однією вертикаллю та горизонталлю із короткими засічками;
- 2) з двома вертикалями та горизонталлю із засічкою з правого боку;
- 3) з трьома вертикалями та горизонталлю без засічок.

Останню форму накреслення активно використовували у скорописі 17 ст., така ж форма прижилася у каліграфії та рукописному письмі сучасної української мови.

Українська літера **У** має більше відповідників у інших світових алфавітах, хоча б з тієї причини, що звук у існує в інших європейських мовах. Про графічне походження літери пише Г. П. Півторак: «Походить від кириличної літери *іжиця*, яка у свою чергу створена на основі греко-візантійського унціального *інсилон*» [52, с. 696]. У випадку з літерою **У** зв'язок кирилиці з грецькою мовою виходить за межі графіки. У давньогрецькій та у новогрецькій мові звук [у] традиційно позначають сполученням літер *омікрон* та *інсилон*, від чого утворюється диграф **ου** (у капітальному письмі: **ΟΥ**).

Існують різні погляди на формування знаку для позначення звука [у]. У монографії М. А. Павленко [36, с. 190-191] знаходимо, що диграф **ук (ΟΥ)** в кирилиці з'явився пізніше, а у таблиці візантійського уставу його не подано узагалі. Натомість, наявні окремі літери *омікрон* та *інсилон*, від яких походять відповідні літери кирилиці *он* та *іжиця*. Це свідчить про те, що диграф не виокремлювали в алфавіті як окрему літеру, що доволі очевидно.

У сучасному дослідженні В. В. Лучика [6 с. 218 — 219] подано порівняльну таблицю літер візантійського унціалу 9 — 10 ст. та кирилиці 10 — 11 ст., де в обох випадках наявна окрема літера під назвою **ук**, у двох варіантах: диграф та лігатура. У нашому дослідженні ми дотримуємося останньої точки зору, з огляду на те, що такі літери, як *юс малий йотований*, *юс великий йотований*, *ю*, *а йотоване*, *е йотоване*, *и* та *єри*, були утворені шляхом поєднання літер у диграф або лігатуру та введені до основного складу кириличного алфавіту, як і **ук**.

У грецько-візантійському уставі, як ми можемо спостерігати в проаналізованих нами пам'ятках, диграф *ou* мав вигляд поєднання літер *онъ* та *іжиця*. В. О. Істрін зазначає, що у кирилиці *іжиця* позначала звук [y], а в грецькій — звук [i] [30, с. 271]. Наш інтерес становить графічне вираження *іжиці*, яке вплинуло на подальший розвиток літери **У**. За формою накреслення *іжиця* у складі диграфа *ук* складалася із короткої лівої діагоналі, спрямованої униз справа наліво, та довгої тонкої правої діагоналі, яка була спрямована навпаки та виходила за нижню межу рядка.

У Холмському Євангелії 13 ст. знаходимо варіант диграфа, де замість літери *он* вживано *омегу*. А у пам'ятках з 16 ст. автори починають активно вживати лігатуру *ук*, яку писали нерозривною лінією у вигляді петлі з довгими відгалуженнями. За формою накреслення лігатура нагадує грецьку каліграфічну *гамму*, проте *ук* не виходила за нижню межу рядка.

Унікальною вважаємо пам'ятку під назвою «Грамота старости Бенка» 1398 р. На копії, поданій у праці І. І. Срезневського [71], спостерігаємо вживання літери *іжиця* на позначення звука [y] у таких словах: *каждому, доброму, свѣдуют*, проте також було вжито диграф *ук* у словах: *ou* та *оузритъ*. З огляду на це спостереження, можемо виснувати, що у ранніх слов'янських писемних пам'ятках прослідковувалася відмінність від церковно-слов'янського уставу.

За даними з монографії В. В. Панашенко, спостерігаємо, що у скорописі 17 ст. ще досить широко вживали лігатуру *ук*, проте наявна була інша форма — у вигляді літери *у* сучасного накреслення з трикутною або чотирикутною верхньою частиною та довгим підрядковим елементом. У «гражданському шрифті» було передано саме трикутні риси літери **У** з довгою правою діагоналлю.

Варто зазначити, що у сучасному українському алфавіті велика літера **У** за формою накреслення нагадує латинську **V** із заокругленням правої діагоналі. Так, ліва діагональ літери **У** спрямована максимально донизу. На основі наших спостережень, ми можемо виснувати, що така форма сучасної літери відображає її історичний оригінальний варіант.

Літера **Ф** українського алфавіту служить для позначення звука [ф]. Відповідно до даних дослідження Г. П. Півторака, літера виникла внаслідок видозміни кириличної літери *ферть*, «яка виникла на основі візантійського *φ* (фі)» [52, с. 755]. Стосовно походження грецько-візантійської літери *φi*, М. А. Павленко пише: «Прийшлося вигадати кілька букв — **φ** (*φi*), **χ** (*xi*), **ψ** (*psi*)» [36, с. 151]. Під цим ми розуміємо, що у фінікійському алфавіті відсутні такі літери. Тож початковий вигляд літери *φi* в архаїчному грецькому письмі мав вигляд кола з вертикальною лінією посередині.

В унціалі зразка 9 ст., у капітальному грецькому письмі та далі у кирилиці літера **Ф** мала вигляд, подібний до сучасного: коло було зменшене, внаслідок чого вертикаль виходила за його межі. Це давало можливість для накреслення горизонтальних засічок на верхньому та нижньому краях вертикалі. Так, у зразках письма середини та кінця 16 ст. знаходимо написання літери **Ф** з такими засічками («Буквар» Тимофія Вербицького, «Лексикон..» Памво Беринди). Водночас розвинулася форма накреслення, за якої замість кола наявні два віддзеркалені напівовали, які за графічним виглядом нагадували напівовал літери **Б**: починаючись зверху, лінія плавно переходила в напівовал та з'єднувалася із вертикаллю на нижній межі рядка.

У козацькому скорописі, окрім грецького варіанту, розвинувся латинський, у вигляді довгої скісної вертикалі та двох коротких горизонтальних ліній по центру. У деяких графемах з'являється петля у нижній частині вертикалі. В сучасному українському письмі вживається літера **Ф** грецького зразка. За нашим спостереженням, головною відмінністю грецької та української **ф** вважаємо написання в українському варіанті двох півовалів, на відміну від одного овалу у грецькому написанні.

Останній приклад першої групи — літера **Х** українського алфавіту, яка служить для позначення звука [х] та графічно виражена у вигляді двох перехресних діагоналей. Рукописна велика та рядкова літери **х** утворені за допомогою двох півовалів, розвернутих у протилежні сторони. Про походження літери **Х** знаходимо у Г. П. Півторака: «а формою накреслення — видозмінена кирилична літер **х** (*xip*), яка відповідала візантійському **χ** (*xi*)» [52, с. 799].

Вважаємо доцільним додати, що кирилична літера *xip* повністю потворювала накреслення грецької та мала вигляд двох перехресних діагоналей, з яких права була грубшою та прямою, а ліва — тонкою та могла бути заокругленою, хвилястою або також прямою. Здебільшого у кириличних писемних пам'ятках діагоналі літери *x* однакові по довжині, проте траплялися поодинокі випадки накреслення несиметричних діагоналей. Наприклад, у рукописному джерелі під назвою «Грамота старости Бенка» 1398 р. знаходимо графему *x*, у якій ліва діагональ жирна за накресленням та значно довша за праву. Такі графеми становлять виняток із правила і могли залежати від почерку автора, нахилу пера та швидкості написання.

Написання графем літери *x* у зразках козацького скоропису варіюється залежно від місця створення пам'яток. Зокрема, у В. В. Панашенко знаходимо приклади графіки скоропису, де в різних джерелах наявна графеми з довгими діагоналями (грецького зразка) та з короткими (наближені до сучасного вигляду).

У «гражданському шрифті» була затверджена графема з короткими діагоналями, розташована на рядку. У такому ж вигляді літера вживана у сучасному українському алфавіті..

3.2. Літери, похідні від старосврейського алфавіту

У грецькому алфавіті відсутня окрема літера для позначення звука [ц], натомість у новогрецькій мові використовують сполуку із літер *tau* та *zeta*. У джерелах, написаних кирилицею, нами не було знайдено подібної сполуки. Для позначення на письмі українського звука [ц] у кирилиці було створено нову літеру. Літера *ци*, як пише Г. П. Півторак, «за формою накреслення — видозмінена кирилична літера *ц* («*ци*»), яка була ств. на основі глаголич. літери *ѣ* («*ци*») або старосвр. *ѣ* («цаде») [52, с. 782]. Справді, вперше окрему літеру на позначення звука [ц] було створено у глаголиці, проте за формою накреслення глаголична літера значно відрізняється від кириличної. У підтримку гіпотези про старосврейське походження літери *ци* пише М. А. Павленко: «Так, літери *ци*, червь, ша були запозичені з єврейського алфавіту. Перші дві букви походять

від графічних варіантів єврейської букви *цаде*» [36, с. 189]. З огляду на значну графічну подібність літер *цаде* та *ци* ми дотримуємося цієї гіпотези. У кирилиці, як ми бачимо із письмових пам'яток раннього періоду, літера **Ц** була графічно виражена у вигляді двох паралельних вертикалей, з яких права була довшою та виходила за нижню межу рядка, утворюючи нижній виносний елемент, та поєднаних між собою рівною горизонталлю, розташованою на нижній межі рядка. Таке накреслення нагадує геометричну форму цифри 4 та було нормативним у кириличному уставі періоду 11 — 16 ст. За нашим спостереженням, трансформації у написанні літери **ц** з'являються вперше у Пересопницькому Євангелії 1556 р., в якому знаходимо зразки графем, де «хвіст» літери **ц** стає декоративний, у вигляді заокругленої петлі, спрямованої вліво. Поступово з 17 ст. (напр., у «Лексиконі» Павло Беринди) нижня горизонтальна лінія виходить за межі правої вертикалі, і «хвіст» літери **ц** починають писати з невеликим відступом. Остаточно така форма затверджена та подана у «Граматиці» Івана Ужєвича 1643 року та була активно вживана у козацькому скорописі. В останньому трапляються значні зміни у написанні «хвоста»: він стає довшим, заокруглюється в петлю або гачок. Така особливість закріпилася у «гражданському шрифті» та вживається у сучасній каліграфії українського письма.

У єврейській мові деякі літери мають два графічних вираження: існує графема, що вживається на початку і всередині слова та кінцева графема (софіт). Ми не беремося розглядати, у чому причина та особливість такої варіативності, проте у випадку із літерою *цаде* кінцевий варіант, тобто *цаде софіт* (ץ), як зазначає М. А. Павленко, став основою для утворення кириличної літери *червь*.

У ранній кирилиці літера *червь* мала графічне вираження у вигляді, схожому на *інсилон* (Υ) грецького алфавіту. Ми не знаходимо тверджень про спорідненість цих літер, більше того, подані літери мають різне фонетичне та числове значення, що означає лише те, що графічна схожість цих літер нічим не обумовлена.

Типове зображення літери *червь* у кирилиці має вигляд дуги, проведеної зліва направо, яка з'єднується з вертикаллю на середині рядка. У деяких стилях та почерках дуга набуває кутастого вигляду у місці з'єднання з вертикаллю. Оригінальні графеми, відмінні від уставних, знаходимо у пам'ятці 1593 р. під назвою «О христiанском благочестiи..» Мелетiя Пiгаса. Саме тут вперше знаходимо сучасне накреслення літери *червь*, за якого дуга перетворюється у напівдугу та приєднується зліва до вертикалі, проведеної від верху до низу рядка.

Наступне джерело, у якому літера *червь* набуває сучасного вигляду — це «Лексикон» Павло Беринди 1627 р. У цій пам'ятці напівдуга графеми **ч** набуває кутастої форми та графічно нагадує геометричну цифру чотири.

Завдяки знахідкам із скоропису ми маємо можливість спостерігати трансформації у рукописній літері **ч**. Так, на зразках, поданих у монографії В. В. Панащенко, знаходимо графеми, які повторюють накреслення літери **ч** зразка 16 ст., та графеми, у яких за швидкого написання, замість дуги, утворюється пряма лінія. Таке накреслення є нормативним в сучасному українському правописі та каліграфії.

Ще одна літера, яка за свідченнями М. А. Павленко, походить від старосєврейського письма — це українська літера **Ш**. Це одна із тих літер, у яких не відбувалося графічних змін у друкованому варіанті взагалі, і незначні зміни у рукописному варіанті.

Як зазначає Г. П. Півторак, кирилична літера **Ш** («ша») «..походить від глаголичного знаку» [52, с. 800]. Справді, у глаголиці та кирилиці літера *ша* має аналогічне графічне вираження. У порівняльній таблиці, поданій Г. П. Півтораком, бачимо зіставлення кириличної та глаголичної літери *ша* із фінікійською *шин* (**𐤑**), яка позначала звук [ш].

Т. А. Іванова висловлює припущення, що глаголична літера походить від літери **Ш** (*шин*) старосєврейської абетки. На користь цієї гіпотези висловлено докази, що в глаголичних пам'ятках розташування літери *ши* повторює

староєврейський стиль і розташовується над рядком зі зміщенням вгору [29 с. 29].

З огляду на запропоновані гіпотези можна виснувати, що українська літера походить від кириличної, яка запозичила накреслення у глаголиці, а в глаголицю літери *ши* потрапила зі староєврейської абетки з незначними змінами у написанні.

Інакшу гіпотезу знаходимо у В. Ф. Міллера. Вчений стверджує, що в кирилиці і глаголиці літера **Ш** виражена однаково, проте ця графема також «збігається з буквою для звуку [ш] на монетах Сасанідів» [35 с. 8]. Як знаходимо в Енциклопедії історії України, представники династії Сасанідів «панували на Близькому та Середньому Сході до 651 р.», а також, що «незначна кількість С. м. (Сасанідських монет — О. Н.) трапляється у монетних скарбах укр. земель» [54]. Тобто, у такому разі, можна виснувати про контакти слов'ян з представниками Сходу, внаслідок чого відбувся обмін лінгвокультурними одиницями, що відбилося на письмі.

В усіх проаналізованих нами писемних джерелах літера **Ш** має однакове графічне вираження, графема не відрізняються між собою. У скорописі 17 ст., як ми спостерігаємо у даних, зведених у монографії В. В. Панашенко, рядкова літера **ш** переважно повторює згадане нами графічне вираження, проте з'являються графема з петлею на кінці літери, за формою написання схожі на сучасну рукописну літеру **щ** українського алфавіту.

3.3. Літери, створені на основі інших, наявних у кирилиці, графем

Щодо походження літери **Щ** українського алфавіту Г. П. Півторак пише: «За формою накреслення — дещо видозмінена кирилична літера *шта*, оформлена за глаголичним зразком [52, с. 809]. У глаголиці літера *шта* мала вигляд літери **Ш** з підрядковим елементом у формі малого кола або трапеції (форму літери наводимо за даними у джерелах [6, с. 219] та [52, с. 809]).

Якщо розглянути цю літеру з фонетичного підходу, то, наприклад, у болгарській абетці така літера позначає звук [шт] (відповідно, звідси назва літери *шта* — за аналогією до грецьких *ksi* та *psi*, які одним знаком передають

два приголосні звуки). Зважаючи на те, як зазначено вище, що глаголиця була складена на основі солунського діалекту, цілком імовірно, що літера *шта* була утворена як лігатура для позначення звукосполучення [шт]. В українській мові літера **Щ** графічно виражена графемою **Ш** з «хвостом», розташованим на правому краю літери. В обраних нами джерелах для аналізу графем не було виявлено графеми літери **Щ** сучасного зразку. Вперше така графема з'являється у «гражданському шрифті» та закріплюється на друкованому письмі.

Окрему підгрупу становлять *літери на позначення звукосполук голосних з йот*. Літери *я* та *ю* були створені за принципом складання наявних літер у лігатури. Про походження літери *ю* пише Г. П. Півторак: «За походженням — дещо видозмінена кирилична літера *ю*, що виникла як лігатурне з'єднання графеми *і* з диграфом *оу* (знак *у* потім відпав)» [52, с. 810]. Окрім зазначеного «відпадання» знаку *у*, помітних модифікацій літери не було виявлено. У проаналізованих нами джерелах було знайдено графеми, у яких горизонтальна лінія, яка сполучає дві графеми між собою, розташовувалася не по центру, як зазвичай, а зверху, утворивши лігатуру, схожу на **го**. Така сама практика стосувалася літери **я** (**га**). Приклади написання таких графем подаємо у таблиці 1 (див. Дод. 1). У скорописі 17 ст. Спостерігаємо написання сполучної горизонталі під кутом, що було мотивовано, швидше за все, швидким темпом написання графеми. За Г. П. Півтораком, на позначення звукосполуки [ja] використовували літери «**А** («юс малий») — після м'яких приголосних та **я** («а» йотоване) — після голосних і на початку слова» [52, с. 812]. У масиві проаналізованих нами писемних джерел знаходимо унікальне вираження літери **Я**, наближене до сучасного у Пересопницькому Євангелії 1556 р. Як зазначає Г. П. Півторак, сучасне графічне накреслення виникло на основі скорописного **А** і було введено в гражданський шрифт» [52, с. 812].

Таким чином кириличні новотвори перейшли в українське письмо і каліграфію і залишаються актуальними досі.

До літер, що мають спірне походження, зараховуємо літеру *м'який знак* та *же*. Про походження знака **Ь** знаходимо у Г. П. Півторака: «За формою

накреслення — дещо видозмінена кирилична літера **Ѣ** («єрик», «єрчик»), що походить від глаголичного знака» [52, с. 809]. Глаголичний знак **Ѣ** мав зазнати значних трансформацій для переходу у кириличне письмо. Проте у зразках настінних графіті знаходимо накреслення знаку *єр* (**Ѣ**), що, справді, схожий на похідний від глаголичного.

М. А. Павленко подає іншу гіпотезу щодо походження *єрика*. Так, на схемі під назвою «Походження кирилівських букв, створених для передачі власне слов'янських звуків мови» [36, с. 194], показано, що *єрик* походить від літери *і* із застосування трансформацій, тобто додавання напівовалу з правого боку основної вертикалі. Ми не ставимо за мету вирішувати правильність гіпотез, описаних мовознавцями, тому зараховуємо літеру *єрик* і, відповідно, *м'який знак* до таких, що мають невизначене походження. У сучасному українському письмі літера **Ь** виражена графемою, більш геометричною за накресленням, у порівнянні з кириличною. Рукописний варіант розвинувся у скорописах козацької канцелярії, де, окрім кириличного написання, вживали також подібне до сучасного, виражене закрученою донизу у петлю лінією, написаною без відриву пера. Про написання кириличного варіанту графеми літери **Ѣ** В. В. Панашенко пише, що літера «чітко зображується у вигляді прямої, до якої знизу примикає кружечок, підкреслений горизонтальною рисою» [11, с. 58].

Літеру **Ж** українського алфавіту застосовують для позначення звука [ж] на письмі. Вочевидь, походить від кириличної літери *живіте*. Г. П. Півторак зазначає, що кирилична літера «утворена шляхом додавання вертикальної риски до літери **ѣ** («хір») [52, с. 182]. У монографії М. А. Павленко подано припущення, що літера **Ж** утворена фонетичним способом, за допомогою складання двох літер *дзета* та *і* [36, с. 194]. Варто зазначити, що за способом написання літера *дзета* мала нижній гачок, який виходив за нижню межу рядка, а центр літери *хѣрь* розташовувався

на лінії рядка. Такі особливості написання згаданих літер не відбилися на написанні літери *живѣтє*, тому виникають сумніви стосовно запропонованих гіпотез. Можна припустити, звісно, що літера **Ж** виникла у раніший період на основі літери *хѣръ*, про що свідчить спільна форма накреслення літери у зразках київських графіті. Проте ми не беремо на себе відповідальність за такі припущення.

Можна також припускати, що кириличний знак бере початок із глаголичного із застосуванням модифікацій, проте це припущення не має підтримки.

Ми не маємо на меті з'ясувати істинну теорію походження літери **Ж**, проте сподіваємося, що у майбутніх дослідженнях, із залученням більшої кількості матеріалів, або завдяки новим знахідкам, будуть наявні точні дані стосовно історії літери **Ж**.

У проаналізованих нами писемних пам'ятках знаходимо такі графеми:

- 1) у вигляді вертикальної лінії з двома перехресними діагоналями;
- 2) без верхнього елемента, тобто у вигляді трьох ліній, з'єднаних зверху в одній точці;
- 3) складна форма накреслення, за якої наявна основна пряма вертикаль, з якою перехрещується діагональ, що проходить вниз справа наліво, та друга діагональ, спрямована вниз зліва направо, з розривом, так що права її частина зміщена униз;
- 4) описана у пункті 3, проте верхня ліва діагональ закривається у петлю вниз до центру з'єднання діагоналей;
- 5) у вигляді хреста, до якого приєднані два віддзеркалені елементи, схожі на характерну скобку літери **К**.

Не зважаючи на різноманітність графем, представлені варіанти літери **Ж** нагадують сучасний український знак та перейшли в український алфавіт із незначними змінами.

У зразках скоропису 17 ст. графеми на позначення звука [ж] не відповідають жодній із вищезазначених графем. Як пише В. В. Панашенко, «графема [ж - О. Н.] нагадує рукописне Ф з видовженими кінцями..» [11, с. 55].

У «гражданському шрифті» було прийнято графему, наближену до описаної нами у пункті 3, з модифікаціями у бік симетричності. В сучасному українському алфавіті накреслення літери **Ж** може варіюватися у межах, описаних у пунктах 3 і 5.

Отож, окрім очевидних запозичень графічних знаків із грецької існує низка українських кириличних літер, які не мають вираження у грецькій мові. Відповідно, усі літери можна поділити на такі, що мають відоме походження з інших систем письма, та такі, що походять або внаслідок поєднання наявних літер у кирилиці, або їхнє походження досі не визначено. До останніх зараховуємо літери **ж** та **ь**. Літери, утворені поєднанням наявних у кирилиці графем, — це колишні диграфи **ю**, **я**. Серед літер, походження яких остаточно визначене дослідниками, зараховуємо усі інші літери. Зокрема, група літер, що походять від старосєврейського письма становить 3 одиниці, а саме літери **ц**, **ч**, **ш**. Решта літер належить до групи похідних від грецького письма.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі було проаналізовано графеми літер сучасного українського алфавіту на предмет їхнього походження та розвитку. Також було запропоновано класифікацію літер на три групи за типом походження: від грецького письма, від старосєврейського письма та група – інші. Класифікація базується на теоретичних засадах та матеріалах дослідження цієї класифікаційної роботи. Зважаючи на значні розбіжності у поглядах на походження та вплив інших писемностей на деякі літери українського алфавіту, у цій роботі було розглянуто усі наявні гіпотези та погруповано зразки графем відповідно до авторитетних та найбільш достовірних дослідницьких засад.

З огляду на викладений вище матеріал можна зробити висновок, що літери першої групи походять із грецької мови у кирилицю напряму або із незначними змінами. Протягом століть графеми зазнавали змін залежно від стилю письма конкретного автора, методу нанесення літери на матеріал, піддавалися впливу грецького курсивного та мінускульного письма або самостійно розвивалися у нові форми.

Варто зазначити, що на основі проаналізованих нами джерел ми дійшли висновку, що більшість графем, які затверджені в українському алфавіті, зберегли риси рукописних графем, зокрема періоду козацького скоропису. Таким чином, українське письмо не є варіантом новогрецького, а розвинулося у самобутню графічну систему для потреб української мови.

Літери на позначення звуків [ц], [ч] та [ш] мають чимало спільних ознак із аналогічними літерами з старосєврейської системи письма. Під час запозичення у кирилицю графеми зазнали змін у порівнянні зі старосєврейськими графемами та перейшли в українське письмо з мінімальними модифікаціями. Також було враховано альтернативні думки стосовно графем другої групи. Зважаючи на наближеність описаних гіпотез, було прийнято рішення не розділяти малочисельну другу групу на менші підгрупи.

Третя група становить збірку із літер різного походження, серед яких є літери, природа яких до кінця не визначена у сучасному мовознавстві. Внаслідок аналізу графем нам вдалося прослідкувати деякі спільні риси поданих літер. Зокрема, більшість із них були утворені внаслідок поєднання та / або модифікацій уже наявних в кирилиці літер.

ВИСНОВКИ

Графіка та каліграфія української мови, як було визначено у цій роботі, мають прямий та посередній зв'язок із різними писемностями давніх народів. Зразки українських кириличних графем було розглянуто у порівнянні з такими давніми писемностями, як грецька, візантійський варіант грецької, давньоєврейська, фінікійська. Внаслідок проведеного дослідження було описано стадії розвитку графем та підсумовано ймовірні запозичення елементів графем з інших писемностей. Окрім цього, як показали результати аналізу графем, кілька літер українського алфавіту розвивалися всередині української фонемографічної системи та у подальшому стали основою для сучасного вигляду графем.

У першому розділі, окрім теоретичних засад, подано повну періодизацію розвитку українського правопису до 20 ст. Також ми розглянули гіпотези про походження письма, зокрема слов'янського, свідчення стосовно наявності письма слов'ян у т. зв. «дохристиянський» період та зазначили позитивний вплив християнського місіонерства 9-10 ст. на розвиток слов'янської й української писемності.

Серед найважливіших періодів в історії української графіки можна виділити дохристиянський період, період так званого «болгарського» правопису, період виникнення друкарства і поширення стародруків та реформу Петра I.

Варто зазначити, що ставлення до реформи Петра I, зазвичай, українською негативно в українському просторі, через те, що внаслідок реформи в алфавіті бракувало літер для деяких українських звуків. Проте завдання реформи полягало у стандартизації алфавіту східно-слов'янських мов. А. Зуєва пише, що метою було «наближення вигляду російської книги та інших друкованих видань до того, як виглядали західноєвропейські видання того часу», а російські (що також актуально для українських) видання мали середньовічний вигляд через те, що друкувалися церковнослов'янським шрифтом» [46 с. 15]. І не відомо,

який вигляд міг би мати український алфавіт, якби не реформа 18 ст. Хоча, як нам вдалося дослідити, підґрунтя для образу «гражданських» літер було підготовлене ще за 2 століття до прийняття реформи у друкарні Львівського братства. Тому риторичним постає питання про те, наскільки «гражданський шрифт» був шкідливий для української графіки, якщо він із неї ж і розвинувся. Негативний вплив спричинили, радше, правила орфографії, у яких український правопис був проігнорований.

У практичній частині, яка становить Розділ 3 цієї роботи, було проаналізовано та зіставлено графеми кириличного письма зразків 10–19 ст. у порівнянні з українськими. Внаслідок здійсненого аналізу було відібрано 680 одиниць графем. Розглянуті одиниці було погруповано за походженням та подано у таблиці 1 (див. Дод. 1). У першій групі розглянуто найбільшу кількість літер (21 одиниць) та подано 573 графеми на позначення таких літер. Визначено, що усі літери походять від грецького письма, проте досі актуальні дискусії стосовно походження літер **б** та **у**. Літерою, яка перейшла із грецького алфавіту без змін у графічному накресленні, визначено **о**. Найпізніше уведеною в українську абетку була літера **г**, попри наявність звука [г] в українській мові з давніших часів.

Як ми бачимо, на основі тверджень різних науковців, решта літер залишаються сумнівними на предмет їхнього походження, проте нам вдалося виокремити три літери (**ц**, **ч**, **ш**) у другу групу, тобто групу літер, які походять від старосєврейського письма. Аналіз показав, що ці літери співвідносяться з аналогійними літерами старосєврейської абетки не стільки за графічним накресленням, скільки за критеріями звукової та числової відповідності, піддалися значним модифікаціям.

Третю групу було названо «інші», тому що до неї ми зараховуємо решту літер, які мають різне походження та різні гіпотези щодо їхнього виникнення. У групі розглянуто чотири літери, утворені шляхом

поєднання графем у лігатури (літери *щ, ю, я, є*) та літери, які не мають остаточно визначеного шляху походження (*ь, ж*). Всього вибірка становить 6 літер та 60 графем на позначення цих літер.

У процесі аналізу графем значну увагу приділено часу та способу створення пам'ятки: рукописний, устав, півустав, друкований спосіб або скоропис. Залежно від способу письма можна робити висновки про велику або рядкову літеру, друкований і каліграфічний варіант графеми.

Обсяг цієї роботи не дозволяє розглянути діакритичні та надрядкові знаки, цифри і позамовні одиниці, такі, як знаки пунктуації, особливих знаків, відстані між словами та поділ слів на речення. Вважаємо, що такий матеріал є важливим для дослідження українського письма і може розвинути новий погляд на історію української писемності.

Зважаючи на те, що в українському мовознавстві наявні подібні дослідження, зокрема аналізу козацького скоропису, зразків уставного письма тощо, вважаємо, що дослідження української графіки та каліграфії є перспективним. Підґрунтям для подальшого розвитку теми можуть бути нові археологічні знахідки, що стосуються письма українців, та історичні дані, не розглянуті у цій роботі. Також ймовірний аналіз ширшої вибірки ілюстративного матеріалу допоможе досягнути тему більшим обсягом та дійти нових висновків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Наукові джерела українською мовою:

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності – 4-те видання. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 152 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. / ред. Кол.: І. К. Білодід, Ю. Л. Булаховська, В. А. Дибко, О. С. Мельничук, О. М. Трубачов. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 1. 495 с.
3. Вітюк В. В. Історичний аспект розвитку української писемності / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 141–144.
4. Дудник І. Шрифти Львівської братської друкарні 1591-1616 рр. / Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 35. С. 399 – 415.
5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с. URL: <http://litopys.org.ua/isaevych/is.htm>
6. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. Київ : Академія, 2008. 344 с.
7. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х-ХІІІ ст. // НАН України. Інститут української мови. Київ ; Житомир : Полісся, 2015. 352 с.
8. Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери / Наукові записки НаУКМА, 2002. Т. 20. Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1. С.171-175
9. Огієнко І. Історія українського друкарства. Вінніпег : Волинь, 1983. 432 с.
10. Огієнко І. Нариси з історії української мови : система українського правопису : вид. друге. Вінніпег : Волинь, 1990. 216 с.
11. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини ХVІІ ст. : (на матеріалах Лівобережної України). Київ: Наук. думка, 1974. 111 с.

12. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. — Київ : Наукова думка, 1993. 199 с.
13. Різник М. Г. Письмо і шрифт : посібник / ред. В. І. Касіян. Київ: Вища школа, 1978. 150 с.
14. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов : монографія. Київ: Наук. думка, 1985. 229 с.
15. Соболев Л. І. Літери як наслідок взаємодії лінгвокультур різних народів: узагальнення діахронічного аналізу / Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки. Житомир, 2012. Вип. 65. С. 210–212.
16. Старовойт. Ю. Л. Науковий підхід до походження кирилиці / Вінницький національний технічний університет. 3 с. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua>
17. Туранли Ф. До питання про урумську мову: етнолінгвістичний аспект. Рукопис. Особовий архів автора. Київ, 2021. 6 с. – Тема доповіді на Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання сучасної лінгвістики», Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра загального і слов'янського мовознавства (онлайн на платформі Zoom), 2 березня 2021 р.
18. Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. Київ : НаУКМА, 2010. 166 с.

Наукова література іноземною мовою:

19. Бешевлиев В. Първобългарски надписи 5 второ переработено и допълнено издание. София : Изд. На Българската академия на науките, 1992. 269 с.
20. Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Об отношении русскаго письма к русскому языку. С.-Петербург, 1912. 132 с.
21. Бодянский, О. М. О времени происхождения славянских письмен. Москва : Унив. тип., 1855. 381 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003543341#?page=1>

22. Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян : Переводческая техника Кирилла и Мефодия. Москва : Издательство Московского университета, 1971. 255 с.
23. Гельб И. Е. Опыт изучения письма : основы грамматики / пер. с англ. Л. С. Горбовицкой, И. М. Дунаевской; ред. и предисл. И. М. Дьяконова. М. : Радуга, 1982. - 366 с.
24. Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София : Издание Болгарской академии наук, 1952. 96 с.
25. Дирингер Д. Алфавит : издание второе, стереотипное / пер. с англ. И. М. Дунаевской, Г. А. Зографа, И. А. Перельмутера; ред. И. М. Дьяконова. Москва, 2004. 644 с.
26. Ембулаев В. Н. Исторические предпосылки появления славянской письменности. Владивосток : Сборник ВГУЭС, 2015. № 3 (30). С. 128–136.
27. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект : второе издание. Москва, 2004. 868 с.
28. Зиндер Л. Р. Очерк общей теории письма. Ленинград : Наука, 1987. 111 с.
29. Иванова Т. А. Избранные труды. Санкт-Петербург : Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. 342 с.
30. Истрин В. А. История письма. Москва, 1961. 395 с.
31. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография : монография / отв. ред. В. И. Борковский. Москва : Наука, 1979. — 517 с.
32. Клоддъ Э. Эволюція чловѣчества въ письменахъ. История алфавита / пер. с англ. А. А. Николаева. Санкт-Петербург : Издательство «Вестник знания», 1908. 88 с.
33. Лоукотка Ч. Развитие письма / перевод с чешского Н. Н. Соколова. — под ред. П. С. Кузнецова. Москва, 1950. 315 с.

34. Маслов Ю. С. Избранные труды : Аспектология. Общее языкознание / сост. и ред. А. В. Бондарко, Т. А. Майсак, В. А. Плунгян. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 771-779.
35. Миллер В. К вопросу о славянской азбуке / Журнал м-ва нар. просвещения. С.-Петербургъ, 1884. Вып. 3/4. С. 2-35.
36. Павленко Н. А. История письма – издание второе, переработанное и дополненное. Минск: Вышэйшая школа, 1987. 236 с.
37. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. К. : Основи, 1998. 324 с.
38. Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X-XIV веков). Общее повременное обозрение с палеографическим указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. Санкт-Петербург, 1863. 1299 с. VIII с., 42 л. ил.
39. Струве В. В. Происхождение алфавита : монография. Санкт-Петербург, 1923. 65 с.
40. Черепнин, Л.В. Русская палеография : 2-е изд. М.: Политиздат, 1956. 616 с.
41. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957. 132 с.
42. Artymovič A. Fremdwort und Schrift. Charisteria, 1932, с. 114—117 / Цит. по кн.: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964, с. 272.
43. Nerius D. Probleme der geschriebenen Sprache. 1974. S. 207.
44. Runes from L'any (Czech Republic) — The oldest inscription among Slavs : стаття / Jirí Mach'áček та ін. Brno : Journal of Archaeological Science, 2021. Vol. 127. 8 p.
45. Vachek J. Zum Problem der geschriebenen Sprache. Travaux du Celcle linguistique do Prague, t. 8, Prague, 1959.
46. Zueva A. Reformy ruské ortografie z historického hlediska. Plzeň, 2018. 55 с.

Список лексикографічних джерел:

47. Вілкул Т. Л. Храбр Черноризець / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т — Я. 784 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1359-9.
48. Етимологічний словник української мови : у 7 т. : т. 3 : Кора — М / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР ; укл.: Р. В. Болдирєв та ін ; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. 552 с. — ISBN 5-12-001263-9.
49. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
50. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. — Київ : Наукова думка, 1970–1980.
51. Тамга / Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1966. С. 1875.
52. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський та ін. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820, [2] с. : іл.
53. Універсальний словник-енциклопедія : 4-те вид. Київ : Тека, 2006.
Режим доступу ТІТМАР З МЕРЗЕБУРґА
54. Шуст Р. М. Сасанідські монети. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sasanidski_momenty (останній перегляд: 03.06.2021)

Джерела ілюстративного матеріалу:

55. Азбука с исправлениями императора Петра Великого и указом его о введении в употребление гражданского шрифта. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1877. 20 с.
56. Беринда П. Лексикон славенороський 1653 / Факсимільне відтворення. URL: <https://archive.org>
57. Буквар Тимофія Вербицького 1627 / Факсимільне відтворення. Київ, 1995. 36 с.
58. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI-XVII вв. : монография. АН УССР, Ин-т археологии. Киев : Наук. думка, 1985. 206, [1] с. : ил.
59. Граматика слов'янська І. Ужевича. Київ, 1970. URL: <http://izbornyk.org.ua>
60. Грузинский А. С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI веке. Киев : [б. и.], 1911.
61. Зизаній Л. Граматика словенська 1596 року / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1980.
62. Изборник великого князя Святослава Ярославовича 1073 года / С предисл. Геннадия Карпова. Санкт-Петербург : изданием Т.С. Морозова, 1880. - X, 266 л. : ил.; 43.
63. Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI - початок XVIII ст.). Київ : Горобець, 2010.
64. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.
65. Пігас, М. О христіанском благочестіи к іудеом отвѣт. Львів: Друкарня Львівського братства, 1593. 57 арк. : іл.; 8°.
66. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссіею. Санкт-Петербург : издание Археографической комисс., 1841. 32 см. Т. 1: І. П. Лаврентієвская и Троицкая летописи. 1846.

67. Прозфони́ма. Львів : друк. Львів. братства, 1591.
68. Русалка Дністровая : Rutenische Volks-Lieber / уряд. І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич. У Будимі : письмом Корол. Всеучилища Пештанского, 1837. 133 с.
69. Служебник і Требник Петра Могили. 1632. 269 арк. 2°. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000029>
70. Смотрицький М. Граматика слов'янська 1619 року / Підготовка факсимільного видання В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979.
71. Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X-XIV веков). Общее повременное обозрение с палеографическим указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. СПб., 1863. 1299 с. ; VIII с., 42 л. ил.
72. Тмутороканський камінь. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ : Наук. думка, 2013. — Т. 10. — С. 103.
73. Федоров І. Апостол. Львів: Друкарня Івана Федорова, 1574.
74. Федоров І. Буквар. Зменшене кольорове видання. Москва : Просвещение, 1974.
75. Холмське Євангеліє : Факсимільне видання, 2015. URL: <https://ukrmanuscript.com/books/holmske-evangelie-xiii-st>
76. Черноризец Храбр. О письменах. URL: drevlit.ru

ДОДАТКИ

Додаток 1. Результати дослідження

	Графіті 11 ст.	Остроми- рове Єван- геліє 1056 р.	Збірник Святослава 1073	Холмське Євангеліє 13 ст.	Грамота Любарта 1341 р.	Лаврент. літопис 1377 р.
А	Δ Δ Δ Δ Δ	А А	α α α α Α	Α Α	α α α α Δ Α	α α α α α
Б	б б	Б Б	Б Б Б	Б Б	Б Б	Б
В	В В В В В	В	В В В В	В В	В В	В В В
Г	Г Г Г	Г	Г		Г	Г
Г						
Д	Δ	Δ	Δ Δ		Δ Δ	Δ Δ Δ
Е	ε ε ε	ε	ε ε	ε ε	ε ε ε ε	ε ε ε
Є		Н	Н Н	Н		
Ж	Ж	Ж Ж Ж	Ж	Ж	Ж	Ж Ж
З	З З З	З	З З З З	З З	З З З З З	З З
И	Н Н	Н	Н Н	Н Н Н Н	Н	Н
І						І
Ї			І			
К	к к	К	К К К	К	К К К	К К
Л	Λ λ	Λ	Λ	Λ Λ λ	Λ	Λ
М	М М М М	М	М М М	М	М М	М М
Н	Н Н Н	Н Н	Н Н Н	Н	Н	Н Н Н
О	Ο ο ο	ο	ο ο	ω ο		ο ο
П	π π	Π	π	Π	π	π π
Р	ρ ρ ρ	ρ	ρ ρ	ρ	ρ ρ	ρ ρ ρ
С	ς ς ς	ς	ς	ς	ς	ς
Т	τ τ τ τ	τ	τ	τ	τ	τ
У	υ υ	υ υ	υ υ υ υ υ	υ	υ υ υ υ	υ υ
Ф	φ			φ		φ
Х	χ	χ	χ χ χ	χ	χ	χ χ
Ц	ψ		ψ			ψ
Ч	ψ ψ ψ	ψ ψ		ψ	ψ ψ	ψ
Ш	ш	ш	ш	ш		ш
Щ	ψ	ψ	ψ	ψ		ψ
Ь		ь	ь			ь
Ю	Ю Ю		Ю			
Я		Я	Я Я			Я Я Я

Таблиця 1. Порівняння графем українського кириличного письма, здійснений внаслідок аналізу письмових джерел.

	Грамота Бенка 1398 р.	Пересопн. Євангеліє 1556 р.	«Апостол» 1574 р.	«Буквар» І. Федорова 1574 р.	«Просфо- нима» 1591 р.	«О хр. бла- гочест...» 1593 р.
А	А а а	А А а	А А	А	А а	А а
Б		Б	Б Б	Б	Б б	Б б б
В	В	В в в	В В	В	В в в	В в в
Г	Г	Г	Г	Г	Г г	Г г
Г						
Д	Д	Д	Д Д	Д	Д д	Д
Е	Є	Е Е Е	Е Е	Е	Е е е	Е е е
Є						
Ж	Ж	Ж ж ж	Ж	Ж	Ж	Ж
З		З з з	З з	З з	З з	З з
И		И	И	И	И и	И и
І			І	І		І
Ї		Ї	Ї	Ї	Ї	Ї
К	К к к	К К К	К	К	К к к	К
Л	Л	Л Л л	Л	Л	Л л	Л л
М	М	М м м	М	М	М м	М м
Н	Н н	Н	Н Н	Н	Н н н	Н
О		О о о	О о	О	О о о	О о
П		П	П	П	П п	П
Р	Р	Р р р	Р	Р	Р р	Р
С	С	С с с	С	С	С с	
Т	Т	Т т	Т	Т	Т т	Т
У	У	У у	У	У	У у у	У у у
Ф			Ф	Ф	Ф	
Х		Х	Х Х	Х	Х	Х
Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц
Ч		Ч	Ч ч	Ч ч	Ч ч	Ч
Ш	Ш		Ш	Ш	Ш	
Щ		Щ	Щ	Щ	Щ щ щ	Щ
Ь	Ь	Ь		Ь	Ь	Ь
Ю		Ю		Ю	Ю	Ю
Я		Я я	Я я	Я я		

Таблиця 1. (Продовження).

	«Граматика» Л. Зиз. 1596 р.	«Граматика..» М. С. 1619 р.	«Буквар» Т. Верб. 1627 р.	«Служебн. П. Могили 1632 р.	«Граматика» І. Уж. 1643 р.	«Лексикон» П. Б. 1653 р.
А	А а а	А	а а	А а А	а а А	А а а
Б	б	Б		Б Б	Б	б
В	в	В	В	В В	В	
Г	Г				Г г	
Г		Г				Г
Д	Д			Д	Д д	
Е	Е е		е	Е Е е	Е е	
Є					Є	
Ж				Ж	Ж	
З	З			З	З з	З
И	и и	И и у		И	И	И
І	І	І				
І				і	і	
К	К	К к			К к	К
Л	Л		Л	Л	Л	
М	М м	М	М	М	М м	
Н	Н	Н н		Н Н	Н н	Н
О	О			О о	О	О о
П	П				П п	п
Р	Р р				Р р	
С	с			с	с с	с с
Т	Т т	т	т	т	т т т	т
У	У у	У		У у У	У у У	У
Ф			Ф		Ф ф	Ф
Х		Х		Х	Х х	Х х
Ц		Ц	Ц ц		Ц ц	Ц ц
Ч	ч		ч	ч	ч ч	ч
Ш				Ш	Ш	
Щ		Щ			Щ щ	
Ь				Ь	Ь	
Ю	Ю			Ю	Ю	
Я				Я я	Я я	

Таблиця 1. (Завершення).

Додаток 2. Український козацький скоропис

Таблиця 1

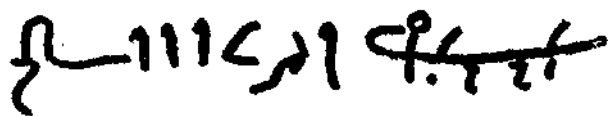
Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.

2-453

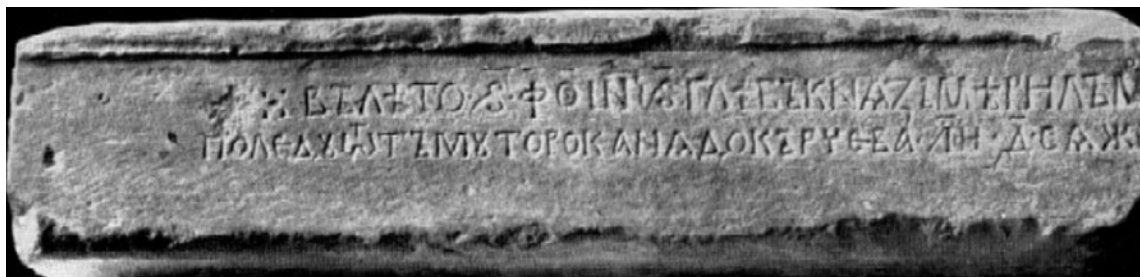
	РЯДКОВІ ЛІТЕРИ	ВИНОСНІ ЛІТЕРИ
А	а а а а а а а а а а а а а а а а	
Б	б б б б б б б б б б б б б б б б	б
В	в в в в в в в в в в в в в в в в	в в в в в в в в в в в в в в в в
Г-Г	г г г г г г г г г г г г г г г г	
Д	д д д д д д д д д д д д д д д д	д д д д д д д д д д д д д д д д
Е-Е	е е е е е е е е е е е е е е е е	
Ж	ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж	ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж
З	з з з з з з з з з з з з з з з з	з з з з з з з з з з з з з з з з
И	и и и и и и и и и и и и и и и и	
І	і і і і і і і і і і і і і і і і	
Ї	ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї	
Й	й й й й й й й й й й й й й й й й	й й й й й й й й й й й й й й й й
К	к к к к к к к к к к к к к к к к	к к к к к к к к к к к к к к к к
Л	л л л л л л л л л л л л л л л л	л л л л л л л л л л л л л л л л
М	м м м м м м м м м м м м м м м м	м м м м м м м м м м м м м м м м
Н	н н н н н н н н н н н н н н н н	н н н н н н н н н н н н н н н н
О	о о о о о о о о о о о о о о о о	
П	п п п п п п п п п п п п п п п п	п
Р	р р р р р р р р р р р р р р р р	р р р р р р р р р р р р р р р р
С	с с с с с с с с с с с с с с с с	с с с с с с с с с с с с с с с с
Т	т т т т т т т т т т т т т т т т	т т т т т т т т т т т т т т т т
У	у у у у у у у у у у у у у у у у	
Ф	ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф	
Х	х х х х х х х х х х х х х х х х	х х х х х х х х х х х х х х х х
Ц	ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц	
Ч	ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч	ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч
Ш	ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш	ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш
Щ	щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ	
Ъ	ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ	
Ы	ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы	
Ь	ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь	
Ю	ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю	
Я	я я я я я я я я я я я я я я я я	
А	а а а а а а а а а а а а а а а а	
Б	б б б б б б б б б б б б б б б б	
В	в в в в в в в в в в в в в в в в	
Г	г г г г г г г г г г г г г г г г	
Д	д д д д д д д д д д д д д д д д	
Е	е е е е е е е е е е е е е е е е	
Ж	ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж ж	
З	з з з з з з з з з з з з з з з з	
И	и и и и и и и и и и и и и и и и	
І	і і і і і і і і і і і і і і і і	
Ї	ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї ї	
Й	й й й й й й й й й й й й й й й й	
К	к к к к к к к к к к к к к к к к	
Л	л л л л л л л л л л л л л л л л	
М	м м м м м м м м м м м м м м м м	
Н	н н н н н н н н н н н н н н н н	
О	о о о о о о о о о о о о о о о о	
П	п п п п п п п п п п п п п п п п	
Р	р р р р р р р р р р р р р р р р	
С	с с с с с с с с с с с с с с с с	
Т	т т т т т т т т т т т т т т т т	
У	у у у у у у у у у у у у у у у у	
Ф	ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф ф	
Х	х х х х х х х х х х х х х х х х	
Ц	ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц ц	
Ч	ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч ч	
Ш	ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш ш	
Щ	щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ щ	
Ъ	ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ	
Ы	ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы ы	
Ь	ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь ь	
Ю	ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю ю	
Я	я я я я я я я я я я я я я я я я	

Таблиця 2. Графеми українського козацького скоропису 17 ст. [с. 39 панащ].

Додаток 3. Культурні пам'ятки слов'янської писемності

Зобр. 1. Напис, зроблений слов'янським письмом, наведений арабським письменником [1].

Зобр. 2. «Тмутороканський камінь» [72].

Додаток 4. Походження письма

Схема 1. Генеалогічна схема розвитку найважливіших систем письма, що виникли на основі грецького [30, с. 241].

№ п/п	Название буквы		Форма буквы					Значение букв	
	финикийское	греческое	финикийские	греческие				финикийские	греческие
				архаические	восточные	западные	классические		
1	алеф	альфа	𐤀	ΑΑ	ΑΑ	ΑΑ	Α	ʾ	α ^х
2	бет	бета	𐤁	ΒΒ	Β	ΒΒ	Β	ב	β
3	гимель	гамма	𐤂	ΓΓ	Γ	Γ(	Γ	ג	γ
4	далет	дельта	𐤃	ΔΡ	Δ	ΔΟ	Δ	ד	δ
5	хе	э псилон ^х	𐤄	ΞΞ	ΞΕ	ΞΕ	Ε	ה	ε ^х (краткое)
6	вав	и псилон ^х	𐤅	ΥΥ	ΥΥ	ΥΥΑ	Υ	ו	ι ^х
7	заин	дзета	𐤆	ΖΖ	Ζ	Ζ	ΖΖ	ז	ζз ^х
8	хет	эта	𐤇	ΗΒ	ΗΗ	Η	ΗΗ	ח	η ^х (долгое)
9	тет	тэта	𐤈	ΘΘ	ΘΟ	ΘΟ	Θ	ט	τ
10	йод	йота	𐤉	ΙΣ	Ι	Ι	Ι	י	ι ^х
11	каф	каппа	𐤊	ΚΚ	ΚΚ	Κ	Κ	כ	κ
12	ламед	ламбда	𐤋	ΛΛ	Λ	Λ	Λ	ל	λ
13	мем	ми	𐤌	ΜΥ	Μ	ΜΜ	Μ	מ	μ
14	нун	ни	𐤍	ΝΝ	ΝΝ	Ν	Ν	נ	ν
15	самех	кси ^х	𐤎		Ξ		Ξ	ס	ξс
16	айн	о микрон ^х	𐤏	Ο	Ο	Ο	Ο	ע	ο ^х (краткое)
17	пе	пи	𐤐	ΠΠ	ΠΠ	ΠΠ	Π	פ	π
18	цаде	(сампи) ^х	𐤑	ΜΥ				צ	(с) ^х
19	коф	(коппа)	𐤒	ϞϞ	Ϟ	Ϟ		ק	(κ)
20	реш	ро	𐤓	ΡΡ	Ρ	ΡΡ	Ρ	ר	ρ
21	шин	сигма ^х	𐤔	Σ	Σ	ΣΣ	Σ	ש	σ ^х
22	тав	тау	𐤕	Τ	Τ	Τ	Τ	ת	τ
23		фи			ΦΦ	ΦΦ	Φ		φ
24		хи			Χ	Χ†	Χ		χ
25		пси			Υυ	Υυ	Υ		ψ
26		о мега		Θ	Ω		Ω		ο (долгое)

Таблиця 3. Походження і розвиток грецького алфавіту. Хрестиками позначені літери, які отримали в грецькому письмі порівняно з фінікійським нове значення або нову назву [36, 152].